

HACC EMİRLERİ TARİHİ^(*)

Dr. Bedri Muhammed Fahd Çev. Prof. Dr. Münir ATALAR

Gaziosmanpaşa Üniv. Fen Edebiyat Fak. Öğretim Üyesi

Mekke, etrafında tavâf edilen ve Miçerisindeki putları barındıran Ka'be sebebiyle, Cahiliyye Arapları tarafından saygı gösterilen bir yer olduğu gibi; daha sonra İslâmî devrede de, hacc ibâdetinin önemli bir rüknü olan tavafın yerine getirildiği mekan ve namazlarda kible olması hasebiyle mukaddes bir yer olmuştur. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail tarafından inşâ edilen Kâbe, o devirden beri mukaddes bir mekandır.

Hacc vazîfesi, dünyanın çeşitli yerlerinden dil ve ırk farkı yapılmaksızın bu ibâdeti yerine getirmeye gücü yeten müslümanlar tarafından yapılmıştır. Bu vazîfenin yerine getirilmesi için bir takım kuralların (Menâsik-i Hacc) hacıla-

ra öğretilmesi gerekli olduğundan Hz. Peygamber (S)^(**), İtâb b. Useyd'i vekil göndermiş, Vedâ Haccı'nda da biz-zat hacc emîri olarak hacc ibâdeti ile ilgili; Arafat'da Vakfe (Duruş), Müzdelife'den Mina'ya gidiş, buradaki ibâdetler ile kurban kesme ve Ka'be'yi tavâf etme gibi ibâdetlerin nasıl yerine getirileceğini müslümanlara öğretmiştir.

(*) Bu yazı, Dr. Bedri Muhammed Fahd (Muhammed b. Abdullah Üniv. edebiyat Fak. Fasel-Magrib) tarafından *al-Mavrid*'de (c. IX. sayı: 4. s. 179-210, 1981 Bağdad) yazılan "Tarihü Ümerâi'l-Hacc" isimli maddesinin çevirisidir.

(**) Yazar, (Sallallahu aleyhi ve sellem) yerine, parantez içinde (sad) harfini kullanmıştır. Biz de bu kısaltmayı (S) harfi ile göstereceğiz. (Çeviren).

Hız. Muhammed'in (S) vefatından sonra dört büyük halife de hacc emîri olmuşlardı. Kendilerinden sonraki halifeler de bu vazîfeyi devam ettirerek bizzat emîr oldukları gibi, hacc süresince hacılara rehberlik yaparak emniyeti muhafaza edecek emîrler tayin etmişlerdir. Ka'be'nin bakımı ve örtüsünün takılması ve Mekke-Medine'deki fakirlere hediyeler verilmesi gibi hizmetler, emîrlerin görevleri arasında yer almaktaydı.

Abbâsîler, gerekli vasıflara sahip hacc emîrleri tayin ettikleri gibi, Irak'dan özel hacc emîrleri de tayin etmişlerdi. Daha sonraki yıllarda da Abbâsîler tarafından tek emîr tayin edilmiş, son zamanlarda da Hız. Ali soyundan nakibler hacc emîri olmuşlardı. Abbâsîlerin merkezî otoritelerini kaybettikleri devrede hilafet merkezinden ayrı, müstakil devletlerin ortaya çıkması ile meydana gelen kargaşalıklardan sonra hacc emîrleri, halifelerin sahip oldukları ülkeleri müdafaa edebilecek komutanlardan tayin edilmişti. Bu dönemde, bazen Irak, Şam, Mısır ve Mağrib'den gelen hacc emîrleri bulunduğu gibi, bazen de aynı bölgelerden birden fazla emîrlerin Mekke ve Medine'de karşılaştığı olmuştu.

Abbâsî halifeliğine Moğollar tarafından 1258 tarihinde son verilmesi ile Irak'dan gönderilen hacc emîrleri dönemi sona ermiş ve ondokuz yıl boyunca Emîr Baybars'ın ortaya çıkmasına kadar hacc emîri tayin edilememişti. Abbâsî halifeliğinin Mısır'a naklinden itibaren, hacc emîrleri Mısır'dan tayin edilerek, Ka'be örtüleri de buradan gönderilmeye başlanmıştır.

Bu çalışmamızda, tarih boyunca Hız. Muhammed (S) döneminden başlayarak, Dört Halife, Emevî ve Abbâsî devirlerindeki hacc emîrleri ile Irak hacılarının çıkış yerleri ve hacc yolculuğunda karşılaştıkları zorlukları ortaya koyarak, yazımızın sonunda konu hakkında telif edilen eserleri vereceğiz.

Hız. MUHAMMED (S) DÖNEMİNDE HACC EMİRLERİ⁽¹⁾

Hicretin 8. senesinde Mekke'nin fethedilerek İslâm beldesi olması ve hacc ibadetinin müslümanların kontrolünde devamı ile müslümanlar, başarılarına tayin olunan hacc emîri İtâb b. Useyd başkanlığında hacc vazifelerini yerine getirmişlerdir. Hicret'in dokuzuncu senesinde de Hız. Muhammed (S), Hız. Ebû Bekir'i 300 müslümanın başında hacc emîri tayin etmiştir. Hicretin 8. ve 9. senelelerinde müslümanlar hacc ibâdetlerini yerine getirirken, müşrikler de cahiliyye âdetleri ile kendilerine ait yerde hacclarını yapmışlardı.⁽²⁾ Hız. Muhammed (S) daha sonraki sene Hız. Ali'yi onlara göndererek bu seneden sonra müşriklerin çıplak olarak Mescid-i Harâm'a yaklaşmayacaklarını bildirmiştir.⁽³⁾ Hız. Muhammed (S) hicretin 10. senesinde Vedâ Haccı'nı yerine getirirken orada hiçbir müşrik bulunmamıştır.

(1) İbni Habib el-Bağdâfî, *el-Muhbir*, s. 11-17 (Hız. Peygamber ve Dört Halife dönemi için bu eseri esas kabul ederek, sonraki dönemlerdeki farklı rivayetlerin kaynaklarını belirttik.)

(2) el-Mesûdi, *et-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 237

(3) Taberî, IV, s. 1720, Avrupa baskısı

**DÖRT HALİFE DÖNEMİNDE
HACC EMİRLERİ⁽⁴⁾****Hz. Ebû Bekir döneminde;**

Hacc emîri olarak Hz. Ömer tayin edilmiştir. Bağdâdî, Hz. Ömer'in; Taberî de, İtâb b. Useyd veya Abdurrahman b. Avf'ın hacc emîri olduklarını belirtmiştir.⁽⁵⁾

Hicretin 12. senesinde Hz. Ebû Bekir hacc emîri olmuştur. Kaynaklarda Hz. Ebû Bekir'in halifeliği döneminde hacca gitmediği iddia edilmekle birlikte Taberî, Hz. Ebu Bekir'in hacc emîrliği yaptığını belirterek diğer rivayetleri çürütmüştür.⁽⁶⁾

Hz. Ömer döneminde;

H. 13'de Abdurrahman b. Avf hacc emîri tayin edilmiş, ertesine Halife, hacc emîrliği yaparak halifetinin son iki senesinde emîr olmuştur.⁽⁷⁾

Hz. Osman'ın halifeliği zamanında;

Abdurrahman b. Avf H. 24'de hacc emîri olmuştur. Onu takiben Hz. Osman'ın hilefetinin son iki senesinde emîr olmuştur.⁽⁸⁾

Hz. Ali'nin halifeliği döneminde;

H. 36 ve 37 yılında Hz. Abdullah b. Abbâs ile H. 37 senesinde Ubeydullah b. Abbâs⁽⁹⁾ veya Kışım b. Abbâs'ın emîr oluşları hakkında rivayetler vardır. Taberî, Kışım'ın bu tarihte Mekke valisi olduğunu belirtir.⁽¹⁰⁾ H. 39 yılında Şeybe b. Osman el-Hicâbî emir olmuş ancak, Halife Abdullah b. Abbâs'ı emir tayin etmiştir. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın gönderdiği Yezid b. Şecere ile Şeybe arasında emîrlik konusunda meydana gelen ih-

tilaftan sonra Şeybe'nin emîrliği kabul edilmiştir.⁽¹¹⁾

**EMEVİLER DÖNEMİNDE HACC
EMİRLERİ⁽¹²⁾**

H. 40'da Mugire b. Şu'be

H. 41'de Utbe b. Ebî Süfyan

H. 42 ve H. 43 senelerinde Mervân b. Hakem

H. 44'de Muaviye b. Ebî Süfyan

H. 45'de Mervân b. Hakem

H. 46'da Utbe b. Ebî Süfyan

H. 47 ve H. 48 senelerinde Mervân b. Hakem

H. 49'da Saîd b. Ass

H. 50'de Muaviye b. Ebî Süfyan (Yezid b. Ass hakkında da rivayet vardır)

H. 53'de Mervân b. Hakem (Saîd b. Ass hakkında da rivayet vardır.)

H. 54'de Saîd b. Ass

H. 55'de Mervân b. Hakem

H. 56 ve 57'de Velîd b. Utbe b. Ebî Süfyan (57 senesinde Utbe b. Ebû Süfyan)

H. 58 ve 59'da Velîd b. Utbe (Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyân)

(4) İbni Habîb, s. 11-17

(5) Taberî, c. IV, s. 2015

(6) A.g.e., s. 2077

(7) A.g.e., s. 2212

(8) A.g.e., s. 2809

(9) A.g.e., s. 3390

(10) A.g.e., c. I, s. 2443

(11) Taberî, c. VI, s. 2448

(12) İbni Habîb el-Bağdadi, *el-Muhbir*, 22-33. Bundan sonra, Emîrler hakkındaki farklı rivayetler parantez içerisinde belirtilecektir. (Çeviren)

Yezid b. Muaviye döneminde hacc emîrleri;

H. 60'da Âmir b. Saîd (Velîd b. Utbe)

H. 61 ve 62'de Velîd b. Utbe

H. 63, 64 ve 65'de Abdullah b. Zübeyr

Mervân b. Hakem Şam'da halife iken H. 66-72 seneleri arasında Abdullah b. Zübeyr.

Haccac b. Yusuf, H. 72'de hacc emîri olmaya çalışmış, fakat Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de hâkim olması sebebiyle Mekke'ye giremeyerek yanındaki ile birlikte Mina ve Arafat'daki hacc ibâdeti ile ilgili vazifeleri yerine getirmiş,⁽¹³⁾ ertesi yıl ise hacc emîri olmuştur.

H. 74'de Abdülmelik b. Mervan

H. 75'de Medine valisi İbhan b. Osman (Haccac)

H. 76-79 seneleri arasında Abdülmelik b. Mervân (Vali İbhan b. Osman)⁽¹⁴⁾ H. (80'de Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân

H. 82'de İbhan b. Osman

H. 83 ve 84 senelerinde İsmail el-Mahzûmî

H. 88-91 seneleri arasında Ömer b. Abdülaziz, (H. 88'de Ömer b. Velîd)

H. 92'de Velîd b. Abdülmelik, (Abdülaziz b. el-Velîd)

H. 93'de Ömer b. Abdülaziz,

H. 95'de Bişir b. el-Velîd

Süleyman b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde;

H. 96'da Ebû Bekir b. Muhammed el-Ensârî, (Mesleme b. Abdülmelik)

H. 98 ve 99 senelerinde Ebû Bekir el-Ensârî, (H. 98'de Abdülaziz b. Abdullah b. Halid)

Ömer b. Abdülaziz'in halifeliği döneminde;

H. 100'de Ebû Bekir b. el-Ensârî

H. 101-103 seneleri arasında Abdurrahman b. Dahhak b. Kays el-Fahrî (H. 101'de Ömer b. Abdülaziz)

el-Hâdî'nin halifeliği döneminde;

H. 104'de Abdurrahman b. Abdurrahman en-Nasrî

Hişâm b. Abdülmelik'in halifeliği döneminde;

H. 105'de İbrahim b. Hişâm el-Mahzûmî,

H. 106'da Halife Hişâm

H. 107-112 seneleri arasında İbrahim b. Hişâm el-Mahzûmî

H. 113'de Süleyman b. Hişâm b. Abdülmelik

H. 114'de Halid b. Abdülmelik

H. 115'de Velîd b. Abdülmelik⁽¹⁵⁾ (Mekke, Medine ve Taif valisi Muhammed b. Hişâm b. İsmail.)⁽¹⁶⁾

H. 116'da Muhammed b. Hişâm b. İsmail el-Mahzûmî⁽¹⁷⁾

H. 117'de Hâlid b. Abdülmelik

H. 118'de Muhammed b. Abdülmelik

(13) el-Makrîzî, *ez-Zehbû'l-Mesbûk*, s. 25

(14) Taberî, c. VII. s. 280.

(15) el-Muhbir isimli eserin tahkikli baskısını hazırlayan Dr. İlze Lihten'in Bibliyografyası, Velid b. Abdülmelik b. Haris b. el-Hakem b. Ebi Ass, s. 29-30

(16) Taberî, c. VIII, 117 (Hicri 117 senesi olayları)

(17) Ya'kûbî, *Tarîhu Yakûbî*, c. II, s. 294; Taberî, I, s. 1063

H. 120 ve 125 seneleri arasında Muhammed b. Hişâm b. İsmail

H. 126'da Ömer b. Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân

H. 128'de Abdülaziz b. Ömer b. Abdülaziz

H. 129'da Abdülvâhid b. Süleyman b. Abdülmelik b. Mervân

H. 130'da Muhammed b. Abdülmelik b. Atiyye

H. 131'de Velîd b. Urve es-Sa'dî b. Ebî Bekir b. Havâzin

Rivayetlerden anlaşıldığı üzere, Emevî dönemi hacc emîrlерinin çoğu Beni Ümeyye'dendir. Emevî halifelerinden Muâviye, Abdülmelik ve üç oğlu el-Velîd, Süleyman ve Hişam, birden ziyâde haccetmişlerdir. Emevîlerden Hz. Muaviye, birden fazla hacc emîri olmuş, kendisinden sonra da oğulları emîr olmuşlardır. İbni Zübeyr tarafından Emevî ailesinin emîrliği engellenmişse de ölümünden sonra bu vazife onlar (Emevîler) tarafından devam ettirilmiştir. Emevî ailesi dışında da Ensar'dan veya Havâzin gibi bazı Arab kâbilelerinden ve Sakîf ve Kureyş'den bazıları ve özellikle Mahzûm kabilesinden hacc emîrliği görevini yerine getirenler olmuştur.

ABBÂSİLER DÖNEMİNDE HACC EMİRLERİ

A- Büyevhiler dönemine kadar Abbâsîlerin ilk döneminde hacc emîrleri⁽¹⁸⁾

Abbâsîlerin hilâfeti ellerine geçirmeleri ile, hacc emîrliği görevini de üzerlerine almaları tabîî bir durum haline gelmişti. Abbasiler dönemindeki hacc emîrleri şunlardır:

H. 132'de Dâvud b. Ali b. Abdullah b. Abbâs (Abbâsîlerin ilk hacc Emîridir)

H. 133'de Ziyâd b. Abdullah b. el-Hârisî

H. 134'de Küfe Vâlisi İsâ b. Musa b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs⁽¹⁹⁾

H. 135'de Basra Vâlisi Süleyman b. Ali b. Abdullah b. Abbâs⁽²⁰⁾

Ebû Cafer b. Mansûr döneminde hacc emîrleri;

H. 136'da Halife, (Onun, Seffah ve Ebû Müslim el-Horasânî'yi tayin ettiği rivayeti de vardır),⁽²¹⁾

H. 137'de Fadl b. Sâlih b. Abdullah b. Abbâs

H. 139'da Abbâs b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs

H. 140'da Halife Ebû Cafer b. Mansûr

H. 141'de Sâlih b. Ali b. Abdullah

H. 142'de İsmail b. Ali b. Abdullah

H. 143'de İsâ b. Muhammed b. Ali

H. 144'de Halife Mansûr

H. 145'de es-Sîrî b. Muhammed b. Hâris

H. 146'da Abdülvehhab b. İbrahim b. Muhammed

H. 147'de Halife Ebû Cafer b. Mansûr

H. 148'de Halife'nin oğlu Ca'fer b. Mansûr

H. 149'da Muhammed b. İbrahim b. Ali

(18) İbni Habîb, el-Muhbir, s. 33-44

(19) Taberi, c. IX, s. 151 (134 hicri senesi)

(20) A.g.e., s. 152

(21) A.g.e., s. 153

- H. 150'de Abdüssamed b. Ali
- H. 151'de Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali
- H. 152'de Halife Ebû Cafer b. Mansûr
- H. 153'de Mehdî b. Mansûr
- H. 154'de Muhammed b. İbrahim b. Muhammed b. Ali
- H. 155'de Abdüssamed b. Ali
- H. 156'da Abbâs b. Muhammed b. Ali
- H. 157 ve 158 senelerinde İbrahim b. Yahya b. Muhammed
- H. 169'da el-Hâdî'nin halifeliği döneminde, Süleyman b. el-Mansûr
- H. 170'de halife Harun Reşîd
- H. 171'de Abdüssüman b. Ali
- H. 172'de Yakub b. Ali
- H. 173-175 senelerinde Halife Harun Reşîd
- H. 176'da Süleyman b. Mansûr
- H. 177'de Halife Harun Reşîd
- H. 178'de Musa b. İsâ b. Musa
- H. 179'da Halife Harun Reşîd
- H. 180'de Musa b. İsâ b. Musa
- H. 181'de Halife Harun Reşîd
- H. 182'de Musa b. İsâ b. Musa
- H. 183'de Abbâs b. Musa b. el-Hâdî
- H. 184'de İbrahim b. el-Mehdî
- H. 185'de el-Mansûr b. Mehdî
- H. 186'da Halife Harun Reşîd, oğulları Emin ve Me'mun'u da beraberinde hacca götürmüştür.
- H. 187 ve 188 senelerinde Harun Reşîd
- H. 189'da Abbâs b. Musa b. el-Hâdî
- H. 191'de Fadl b. el-Abbâs b. Muhammed b. Ali
- H. 192'de Abbâs b. Abdullah b. Cafer b. el-Mansûr
- H. 193'de el-Mansûr halife olduğu zaman Davud b. Abbâs b. Musa'yı emîr tayin etmiştir.
- H. 194'de Ali b. Reşîd
- H. 195'de Dâvud b. İsâ b. Musa
- H. 196 ve 197 senelerinde Abbâs b. Musa b. İsâ
- H. 198'de halifeliğe Me'mun geçtiğinde Abbâs b. Musa b. İsâ
- H. 199'da Şiilerden İbni Eftas hacc emîri olmuşsa da Süleyman b. Dâvud b. İsâ hacc emîrliğini üzerine almış, Eftas'ın onun üzerine gitmesi neticesinde Süleyman emîrlikten çekilmiştir.⁽²²⁾ Bu sene hacıların emîrsiz olarak da hacc vazifelerini yerine getirdikleri rivayet edilmiştir.
- H. 200'de Ebû İshak b. Harun Reşîd
- H. 201'de İshak b. Musa b. İsâ
- H. 202'de Mekke Valisi İbrahim b. Musa b. Cafer b. Muhammed b. Ali b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib
- H. 203'de Süleyman b. Abdullah b. Süleyman b. Ali
- H. 204-206 seneleri arasında Abdullah b. el-Hasan b. Abdullah b. el-Abbâs b. Ali b. Ebî Tâlib
- H. 207'de Ebû İsâ b. Reşîd
- H. 208'de Salih b. Reşîd

(22) Hüseyin b. Hasan el-Eftas b. Ali b. el-Hüseyin, Taberî, VII, s. 120

H. 209'da Salih b. Abbâs b. Muhammed b. Ali

H. 210 ile 213 seneleri arasında Abdullah b. Abbâs b. Muhammed

H. 214'de İshak b. Abbâs b. Muhammed

H. 215 ve 216'da Abdullah b. Ubeydullah b. Abbâs b. Muhammed

H. 217'de Süleyman b. Ubeydullah b. Süleyman b. Ali

Mutasım'ın halifelik döneminde;

H. 218, 219 ve 220 senelerinde Salih b. Abbâs b. Muhammed

H. 221 ile 226 seneleri arasında Muhammed b. Dâvud b. İsâ b. Musa

Halife Vâsık döneminde, H. 227-232 seneleri arasında Muhammed b. Davud b. İsâ b. Musa.

Mütevekkil Alallah halifeliğinin başlangıcında;

H. 233 ile 235 senelerinde hacc emîri olmuştur.

H. 236'da Halife'nin oğlu el-Muntasır

H. 237 ve 238 senelerinde Ali b. Musa b. Cafer b. İsâ b. Ebî Cafer el-Mansûr⁽²³⁾

H. 239'da Abdullah b. Dâvud Muhammed b. Dâvud b. İsâ b. Musa hacc emîri olmuştur.

H. 240 ile 244 seneleri arasında Abdüssamed b. Musa b. Muhammed b. İbrahim b. Muhammed

H. 245 ve 246 senelerinde Muhammed ve Süleyman Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs

H. 247'de Halife el-Müntasır⁽²⁴⁾

H. 248'de Halife el-Müstain dönemlerinde de aynı emîr H⁽²⁵⁾

H. 249'da Mekke Valisi Abdüssamed b. Musa b. Muhammed b. İbrahim⁽²⁶⁾

H. 250'de Mekke Valisi Cafer b. Fadl⁽²⁷⁾

H. 251'de de Cafer b. Fadl, hacc emîri olmak istemiş, ancak hacc emîrlüğüne İsmail b. Yusuf b. İbrahim Abdullah el-Hüseyin el-Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib hacc emîri olmuş, Vali Cafer'in evi yağmalanarak Mekke'de gerekli tamirlerde kullanılmak üzere mallarına el konulmuştur. Halktan 200 bin dinar alınmıştır.⁽²⁸⁾

H. 252'de Halife el-Mu'tezz döneminde Muhammed b. Ahmed b. el-Mansûr⁽²⁹⁾

H. 253'de Abdullah b. Muhammed b. Süleyman b. ez-Zeynebî⁽³⁰⁾

H. 254'de Ali b. Hasan b. İsmail b. Abbâs b. Muhammed⁽³¹⁾

H. 255'de Halife Mehdîbillah döneminde Ali b. el-Hüseyin b. İsmail b. el-Abbâs b. Muhammed b. Ali⁽³²⁾

H. 256'da el-Mutemedallah'ın halifeliğinin ilk döneminde Muhammed b. Ahmed b. İsâb Ebî Cafer⁽³³⁾

H. 257⁽³⁴⁾ ve 258'de el-Fadl b. İshak b. el-Hasan b. Abbâs b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Asbas⁽³⁵⁾

(23) Taberî, c. VII, s. 272

(24) A.g.e., c. IX, s. 239

(25) A.g.e., c. IX, s. 260

(26) A.g.e., c. IX, s. 265

(27) A.g.e., c. IX, s. 277

(28) A.g.e., c. IX, s. 347

(29) A.g.e., c. IX, s. 382

(30) A.g.e., c. IX, s. 377

(31) A.g.e., c. IX, s. 381

(32) A.g.e., c. IX, s. 437

(33) A.g.e., c. IX, s. 475

(34) A.g.e., c. IX, s. 489

(35) A.g.e., c. IX, s. 501

H. 259⁽³⁶⁾ ve 260'da İbrahim b. İbrahim Muhammed b. İsmail b. Cafer b. Ali b. Abdullah b. Abbâs.⁽³⁷⁾

H. 261⁽³⁸⁾, 262⁽³⁹⁾ ve 263⁽⁴⁰⁾'de el-Fadl b. İshakb. Hasan b. Abbâs. b. Muhammed b. Abdullah b. Abbâs

H. 264⁽⁴¹⁾, 265⁽⁴²⁾ ve 266⁽⁴³⁾ senelerinde Harun b. Muhammed b. İshak b. Musa el-Hâşimî el-Kûfî

H. 267'de Mısır'dan gelen Tolunoğlu Ahmed ve vali Ömer b. el-Leys Ka'be'de Halil İbrahim Makâmında sancaklarını diktiler. Velâyetin kendilerine ait olduğunu iddiâ etmeleri üzerine meydana gelen münakaşa üzerine halk, Ka'be'den dışarı çıktı. Hacc emîri Harun'un mevâlîleri, Amr b. el-Leys'e yardım etmeleri üzerine O'nun velayeti kabul edildi.⁽⁴⁴⁾

H. 267 ve 268 senelerinde Mekke Vâlisi Harun b. Muhammed, hacc emîri oldu.⁽⁴⁵⁾

H. 269'da Tolunoğlu Ahmed, komutanları Muhammed b. Sirac ve el-Gaznevî'yi ikibin askerle birlikte Mısır'dan Hicaz'a yolladı. H. 470 yılının Zilkade ayında Mekke'ye gelen bu iki komutan kasap ve değirmencilere ikişer, ileri gelenlere yedişer dinar dağıttılar. Mekke Valisi Harun'un yüzyirmi atlı ve ikiyüz yaya ile Irak'dan gönderilen Amr b. Leys komutasındaki otuz atlı ve yüz yayadan oluşan ordu, Mısır ordusu ile Mekke'de karşılaştı. Mekke vailisinin askerleri, Tolunoğlu'nun ordusunu yenerek askerlerini takip edip mallarına el koydular ve Tolunoğlu'na lanet yağdırdılar.⁽⁴⁶⁾

H. 270⁽⁴⁷⁾, 271, 272⁽⁴⁸⁾, 273⁽⁴⁹⁾, 274⁽⁵⁰⁾, 275⁽⁵¹⁾, 276⁽⁵²⁾, 277⁽⁵³⁾, 278⁽⁵⁴⁾, 279 senelerinde Mekke Valisi Harun b.

Muhammed el-Hâşimî⁽⁵⁵⁾, hacc emîrliği yaparak, bu görevi onaltı sene devam ettirmiştir.⁽⁵⁶⁾

H. 280'de (İbni Taranca adıyla tanınan) Ebû Bekir Muhammed b. Harun.⁽⁵⁷⁾

H. 284⁽⁵⁸⁾, 285⁽⁵⁹⁾ ve 286 senelerinde⁽⁶⁰⁾ Muhammed b. Abdullah b. Dâvud el-Hâşimî Bâterce

Halife Muteffibillah zamanında 288⁽⁶¹⁾, 289⁽⁶²⁾, 290⁽⁶³⁾, 291⁽⁶⁴⁾, 292⁽⁶⁵⁾, 293⁽⁶⁶⁾ senelerinde el-Fadl b. Abdülmelek el-Hâşimi hacc emîri olmuştur.

(36) A.g.e., c. IX, s. 507

(37) A.g.e., c. IX, s. 511

(38) A.g.e., c. IX, s. 515

(39) A.g.e., c. IX, s. 529

(40) A.g.e., c. IX, s. 532

(41) A.g.e., c. IX, s. 540

(42) A.g.e., c. IX, s. 548

(43) A.g.e., c. IX, s. 556

(44) A.g.e., c. IX, s. 600

(45) A.g.e., c. IX, s. 612

(46) A.g.e., c. IX, s. 652

(47) A.g.e., c. IX, s. 653

(48) A.g.e., c. IX, s. 667

(49) A.g.e., c. X, s. 8

(50) A.g.e., c. X, s. 11

(51) A.g.e., c. X, s. 12

(52) A.g.e., c. X, s. 13

(53) A.g.e., c. X, s. 15

(54) A.g.e., c. X, s. 17

(55) A.g.e., c. X, s. 18

(56) A.g.e., c. X, s. 27

(57) A.g.e., c. X, s. 31

(58) A.g.e., c. X, s. 35

(59) A.g.e., c. X, s. 66

(60) A.g.e., c. X, s. 69

(61) A.g.e., c. X, s. 82

(62) A.g.e., c. X, s. 85

(63) A.g.e., c. X, s. 107

(64) A.g.e., c. X, s. 117

(65) A.g.e., c. X, s. 120

(66) A.g.e., c. X, s. 129

H. 294 senesinde hacc kâfilesi Karmatîlerin saldırısına uğrayarak, malları ellerinden alınıp çok sayıda hacı öldürülmüştür. Bunun üzerine Suvartekin komutasında Halife'nin gönderdiği ordu, Karmatîlerle savaşarak komutanları Zerkerviye b. Mihreviy'i öldürüp, esirler ile çalınan malları geri almışlardır.⁽⁶⁷⁾

Halife Muktedirbillah zamanında H. 295'de yine Fadl b. Abdülmelik hacc emîri olmuş⁽⁶⁸⁾, H. 296⁽⁶⁹⁾, 297⁽⁷⁰⁾, 298⁽⁷¹⁾, 299⁽⁷²⁾, 300⁽⁷³⁾ ve 301 senele-
rinde de bu göreve devam etmiştir.⁽⁷⁴⁾

H. 302'de Halife Zübab Vâdîsi ve çevresinde ikâmet eden hacc kâfilelerine saldırarak mallarını çalan bedevî Arablar'ı te'dib etmek üzere Yusuf b. el-Hâdim komutasında bir ordu göndermiştir. Bu ordu saldırganları öldürerek hacılardan ve ticaret kervanından çalınan malları geri almıştır.⁽⁷⁵⁾

H. 303⁽⁷⁶⁾, 305⁽⁷⁷⁾, ve 306⁽⁷⁸⁾'de de Fadl b. Abdülmelik hacc emîri olmuştur.

H. 307⁽⁷⁹⁾ ve 308'de⁽⁸⁰⁾ Musa'nın annesi, Kahramane'nin kardeşi, Ahmed b. Abbâs hacc emîri olmuştur. Kahramane, Muktedirbillah devrinde güç ve otorite sahibi olan bir cariyedir.

H. 310'da İshak b. Abdülmelik hacc emîri oldu.⁽⁸¹⁾

İshak b. Abdülmelik, hacc kâfilelerine saldırarak Müslümanların başında büyük bir problem olan Karmatîler ile uğraşmıştı. Abbâsi Hükûmeti, Karmatîler ile başa çıkmaktan âciz kaldığı için⁽⁸²⁾ bazı Arab kabilelerini onlara karşı kullanmaktan başka çare kalmamıştı⁽⁸³⁾. Vezir Ali b. İsâ, karmatîlerin taşkınlıklarına engel olma, Halifeyi ve komutanları ikna etmeye çalışmasına rağmen bir başarı elde edemeyince⁽⁸⁴⁾ görevinden ay-

rılmaya mecbur kalmıştı.⁽⁸⁵⁾

H. 318'de Mansûr ed-Deylemî, hacıları korumakla görevlendirilmiş ise de Mekke'ye vardığında Karmatîler tarafından kuşatılarak öldürülmüştür. Mekke ve çevresindeki müslümanlara zarar veren Karmatîler Ka'be'deki Hacer-i Esved'i yerinden çıkarmışlar ve örtüsünü çalarak insanlara zarar vermişlerdi.⁽⁸⁶⁾

H. 318'de Abdüssamed b. Eyyüb b. Abdurrahman el-Aziz el-Gınâf hacc emîri olarak hacıları korumak için beraberinde askerî bir kâfileyi de yanında götürmüştü.⁽⁸⁷⁾

H. 319'da da aynı emîrin askerî bir kuvvetle hacca gittiği ve emniyetle döndüğü belirtilmiştir.⁽⁸⁸⁾

H. 320'de Karmatîlerin engellemele-
ri sebebi ile hacc heyeti çıkarılamamıştır.⁽⁸⁹⁾

(67) A.g.e., c. X, s. 136

(68) A.g.e., c. X, s. 139

(69) A.g.e., c. X, s. 142

(70) A.g.e., c. X, s. 143

(71) A.g.e., c. X, s. 144

(72) A.g.e., c. X, s. 145

(73) A.g.e., c. X, s. 146

(74) A.g.e., c. X, s. 148

(75) A.g.e., c. X, s. 150

(76) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. IV, s. 131

(77) Taberi, c. X, s. 145

(78) A.g.e., c. X, s. 148

(79) A.g.e., c. X, s. 153

(80) A.g.e., c. X, s. 156

(81) A.g.e., c. X, s. 168

(82) A.g.e., c. X, s. 173-191

(83) A.g.e., c. X, s. 196

(84) A.g.e., c. X, s. 131

(85) A.g.e., c. X, s. 216

(86) A.g.e., c. X, s. 223

(87) A.g.e., c. X, s. 231

(88) A.g.e., c. X, s. 296

(89) A.g.e., c. X, s. 340

H. 323'de Mütehişşim'in kölesi Komutan Lü'lü başkanlığındaki hacc kâfilesi, Karmatîlerle karşılaşmış, iki taraf arasında savaş vukû bulması üzerine hacırlar Irak'a geri dönmüşlerdi.⁽⁹⁰⁾

Bu tarihten itibaren birbirini takip eden uzun seneler boyunca hacc heyeti gönderilememiş, H. 327'de hacc seferi yeniden başlamıştır. Mekke Emîri Ömer b. Yahya el-Alevî'nin girişimiyle Bağdad ile Karmatîler arasında andlaşma yapılmış; hacırların gidiş-dönüş emniyetini sağlama karşılığı olarak Karmatîlere her deve başına beş ve her mahmil için de yedi dinar ödenmesi kabul edilmiş⁽⁹¹⁾, daha sonra bu andlaşma yeniden gözden geçirilerek Karmatîlere toplam 50 bin dinar ödenmesi şeklinde değiştirilmiştir.⁽⁹²⁾

Karmatîlerle yapılan bu andlaşmadan sonra diğer Arab kabilelerinin de muhtemel saldırıları önlenmiştir. Karmatîlerden Ebû Tahir b. Süleyman b. el-Hasan el-Hicri'nin ölüm haberi yayıldığı zaman H. 332 yılı itibariyle hiçbir kimse hacc yolculuğuna çıkamamıştı⁽⁹³⁾. Bu tarihten iki sene sonra da Abbâsi Hükümetinin Büveyhîlerin tesiri altına girmeleri ile hacc emîri tayini Büveyhîlerin eline geçmiştir.

Yukarıda geçen rivayetleri değerlendirdiğimiz zaman açıkça görülmektedir ki, Abbâsîler hacc emîrliğine önem vermişlerdir. Ebû Cafer yedi, Ebû Abdullah el-Mehdî bir, Harun Reşîd dokuz defa hacca gitmiştir. Abbâsîler döneminde

bir kaç senelik fasıla haricinde hacca kâfile gönderilmeye devam edilmiş, bu arada da halifelerin aile fertleri ve akrabaları da hacca gitmişlerdir. Ziyad b. Ubeydullah H. 133'de amcası Dâvud b. Ali'nin vefatından sonra yerine geçerek Mekke, Medine, Taif ve Yemen'de vali olduğu zaman hacc emîri de olmuştur⁽⁹⁴⁾. Abbâsi valilerinden olan ve Halife Mehdî'nin dayısı Yezid b. Mansûr el-Humeynî, Ziyad b. Ubeydullah'ı hacc emîri tayin etmiştir.⁽⁹⁵⁾

Hacc emîrliğine bazen Şia'dan kimseler de getirilmiştir. Emin-Me'mun mücadelesi sırasında ülkede anarşinin yayılması ve Me'mun'un zamanında Kûfe ve Mekke-Medine civarında Şia mensuplarının hâkimiyeti döneminde Şia'ya mensup kişiler de hacc emîrliği yapmışlardır. H. 199'da İbnü'l-İflis adıyla tanınan birisi hacc emîri olmuştur. Me'mun'un, kardeşini yenmesi üzerine, Şia'yı da memnun etmeye çalışarak İbni Musa b. Cafer'i hacc emîri yapmıştır⁽⁹⁶⁾. H. 204 ve 206 arasında Ehl-i Beyt'den Ubeydullah b. Hasan b. Ubeydullah b. Abbâs b. Ali b. Ali b. Ebû Tâlib emîr olmuştur.⁽⁹⁷⁾

(90) A.g.e., c. X, s. 275

(91) A.g.e., c. X, s. 296

(92) A.g.e., c. X, s. 301

(93) A.g.e., c. X, s. 236

(94) Bkz: ez-Zirikî, el-A'lam

(95) Bkz: Taberî, 159 senesi olayları

(96) Bkz: Taberî, 202 senesi olayları

(97) Taberî, 204 senesi olayları

Abbâsîler döneminde hacc emîrlîği görevini üstlenen kimseler, bu vazifeleri başarılı bir şekilde yerine getirmişlerdi. Ancak Müstain döneminde H. 201'de hac esnasında görülen kargaşalıklar ve Tolunoğlu'nun gönderdiği heyet ile meydana gelen olay gibi iki durum dışında, hacc görevi huzurla yerine getirilmiştir. Hicrî IV. asrın başında, özellikle Müstain döneminde Karmatîlerin meydana getirdiği olaylar etkisi ile devletin gerileme dönemine girmesi üzerine hacc için bazı güçlükler çıkmış, yukarıda belirtildiği gibi Karmatîlerle yapılan anlaşma üzerine yol emniyeti sağlanmıştır.

BÜVEYHİLER DÖNEMİNDE HACC EMİRLİĞİ (H. 334-447)

Büveyh oğulları, Abbâsîlere tahakküm etmeye başladıkları zaman bütün doğu İslâm ülkelerini de siyasî etkileri altına almışlardı. Bu dönemde, etkili bir şekilde Şia siyaseti takip eden Büveyhîler, hacc emîrleri tayin işini de kendilerine almışlar ve hacc emîrlerinin çoğunu Hz. Ali soyundan nakîblerinden seçmişlerdi. Bu emîrlerden Ebû Ahmed Hüseyin b. Musa en-Nakîb, H. 354⁽⁹⁸⁾, 355⁽⁹⁹⁾, 356⁽¹⁰⁰⁾, 357⁽¹⁰¹⁾, ve 360⁽¹⁰²⁾ senelerinde hacc emîri tayin edilmişti.

H. 366'da Ebû Abdullah Ahmed b. Ebi'l-Hüseyin Muhammed b. Ubeydullah el-Alevî.⁽¹⁰³⁾

H. 370'de Ebû'l-Feth Ahmed b. Ömer Yahya el-Alevî.⁽¹⁰⁴⁾

H. 380'de Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Ubeyd el-Alevî el-Musevî.⁽¹⁰⁵⁾

H. 381-383 senelerinde Ebû'l-Hasan

Muhammed b. Hasan b. Yahya el-Alevî.⁽¹⁰⁶⁾

H. 384'de Ebû'l-Hasan el-Alevî (Arab kabilelerinin itiraz etmeleri üzerine bu sene hacc görevi emîrsiz yapıldı).⁽¹⁰⁷⁾

H. 385-388 seneleri arasında Ebû Abdullah Ahmed b. Ubeydullah el-Alevî.⁽¹⁰⁸⁾

H. 389-393⁽¹⁰⁹⁾, 394⁽¹¹⁰⁾, 396⁽¹¹¹⁾, 400⁽¹¹²⁾, 403⁽¹¹³⁾ senelerinde Ebû'l-Haris Muhammed b. Muhammed b. Ömer,

H. 404-406⁽¹¹⁴⁾ senelerinde Ebû'l-Hasan Muhammed b. Hasan b. el-İkkâsî,

H. 412⁽¹¹⁵⁾-413⁽¹¹⁶⁾ senelerinde hacc halifesi, Kûfe-Mekke yolundaki kargaşalık sebebi ile Şam yolu ile dönmüştür. H. 415'de de hacc kâfilesini Şam yolundan dönmüştür⁽¹¹⁷⁾. H. 447'de Büveyhîlerin Abbâsî halifeliği üzerindeki baskısına son veren Selçuklular, Bağdad'a girmişlerdir.

(98) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 24

(99) A.g.e., c. VII, s. 34

(100) A.g.e., c. VII, s. 43

(101) Gös. Yer.

(102) A.g.e., c. VII, s. 53

(103) A.g.e., c. VII, s. 84

(104) A.g.e., c. VII, s. 105

(105) A.g.e., c. VII, s. 153

(106) A.g.e., c. VII, s. 164

(107) A.g.e., c. VII, s. 174

(108) A.g.e., c. VII, s. 178

(109) A.g.e., c. VII, s. 206

(110) A.g.e., c. VII, s. 227

(111) A.g.e., c. VII, s. 230

(112) A.g.e., c. VII, s. 247

(113) A.g.e., c. VII, s. 260

(114) A.g.e., c. VII, s. 267

(115) A.g.e., c. VII, s. 2

(116) A.g.e., c. VII, s. 13

(117) A.g.e., c. VII, s. 16

Yukarıda yapılan açıklamalardan anlaşılmaktadır ki, bu dönem içerisinde hilafet merkezinin zayıflaması, Abbâsi devleti içerisindeki kargaşalıklar, vebanın yayılması ve Büveyhîlerin hilâfet üzerindeki baskıları gibi sebeplerle zaman zaman hacc heyeti gönderilememiştir. Karmafililerin, ücret karşılığında yol emniyeti sağlamayı üzerlerine almaları hacıları biraz rahatlatmış, H. 339'da Hacer'ul-Esved tekrar yerine konulmuştur.⁽¹¹⁸⁾ Yine bu dönem içerisinde, bazı bölgeler şeklen hilafet merkezine bağlı kalmakla birlikte, fiilen merkezden ayrı devletler kurulmuş, bağımsızlıklarını ilan eden bu devletler, kendilerini kabul ettirmek için hac mevsiminde kendi adlarına emîr ile hacc kâfileleri göndermişlerdir. Mısır'da devlet kuran Tolunoğlu Ahmed ile daha sonra H. 334'de İhşidîler'den Kâfur, hacc emîrleri göndermişlerdir.⁽¹¹⁹⁾ Mısır ve Mekke emîrleri arasında H. 341⁽¹²⁰⁾ ve 342'de⁽¹²¹⁾ meydana gelen olaylar, Fâtîmîlerin Mısır'a H. 358'de hâkim olmasından sonra da tekrarlanmıştır.⁽¹²²⁾ Ancak Mısır sultanları H. 364⁽¹²³⁾, 365⁽¹²⁴⁾, 381⁽¹²⁵⁾ ve 396⁽¹²⁶⁾ senelerinde hutbelerini halife adına okumuşlardır.

ABBÂSÎLERİN SON DÖNEMİNDE HACC EMİRLERİ (H. 447-656)

Selçuklular, Mâverâünnehir'den Şam'a kadar İslâm ülkelerini hâkimiyetleri altına alarak Büveyhîler ile Şia'nın hilafet üzerindeki baskılarına son vermelerinden sonra, Abbâsi halifelerini tanımlamışlardı. H. 656/M. 1259'da Bağdad hi-

lafet merkezinin yıkılmasından ve daha sonra da Anadolu Selçuklu Devleti'nin inkırazıyla ortaya çıkan Atabeylikler ve Türkmen Beyliklerinden sonra doğudaki İslâm ülkeleri ikiye ayrılmıştı. Bu dönemde ortaya çıkan küçük devletlerin, hâkimiyet mücadelesine başlamasıyla, özellikle Hicaz bölgesinde aynı anda birden fazla emîr bir araya gelerek hacc görevi yerine, aralarındaki çekişmeler ile vakit geçirmişlerdi. Bu arada da Mağrib ülkelerinden bazı zenginler de Hicaz'daki fakirlere yardım etmişlerdi.⁽¹²⁷⁾ Emîrler arasında meydana gelen çekişmeler neticesinde Halife hacc kâfilelerinin emniyetlerini sağlayamadığından tayin edeceği hacc emîrlerini, emniyeti sağlama-ya gücü yetecek komutanlardan seçmeye başlamıştı.

Selçuklu döneminde Hz. Ali soyundan nakiblerinden Ebû'l-Ganâim Muammer b. Muhammed b. Ubeydullah el-Alevî, ilk hacc emîri olup, H. 456'dan⁽¹²⁸⁾ H. 462'ye kadar bu vazifeyi devam ettirmiştir. Mekke Emîri Muhammed b. Muhammed İbni Ebî Hâşim,

(118) A.g.e., c. VII, s. 367

(119) İbnü'l-Esîr, c. VI, s. 318

(120) İbnü'l-Cevzî, c. VI, s. 370

(121) A.g.e., c. VI, s. 372

(122) A.g.e., c. VI, s. 47

(123) A.g.e., c. VI, s. 76

(124) A.g.e., c. VI, s. 80

(125) A.g.e., c. VI, s. 164

(126) A.g.e., c. VI, s. 230

(127) Bkz: Muhammed el-Menûnî, *Rekbetü'l-Haccî'l-Mağribî*, 15 vd.

(128) İbnü'l-Esîr, c. VIII, s. 100

Bağdad'a gelip Sultan Alparslan ile görüşerek Mekke'de hutbeyi Abbâsi halifesi Kaim Biemrillah ile Sultan Alparslan adına okuttuğunu, hutbede Fâtimî halifesinin adını zikretmediğini belirtmesi üzerine Sultan, ona 30 bin dinar ve değerli bir hil'at ile ayrıca yıllık on bin dinar aylık bağlatmıştır. Sultan, Medine emîri için de 20 bin dirhem bağışta bulunarak yıllık beş bin dirhem maaş bağlatıldığını bildirmiştir.⁽¹²⁹⁾ Hutbenin Abbâsi halifesi adına okunması dört sene beş ay devam ettikten sonra hutbe Fâtimî halifesinin adına okunmaya başlanmıştır⁽¹³⁰⁾. Mısır Fâtimî halifesi Mustansır Billah, Kaim Biemrillah ve Alparslan'ın ölümünden sonra H. 467'de Mekke Emîri Ebû Haşim'e değerli hediyeler göndererek hutbeyi kendi adına okutmasını istemiştir. Fâtimî halifesi ertesi sene de hutbenin kendi adına okunmasına devam edilmesini talep etmiştir.⁽¹³¹⁾ Böylece, hacc emîrinin tayini halifeler ile güçlü sultanlar arasında el değiştirmiştir. H. 470'de Vezir Fahruddevle Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Cehir tarafından yaptırılan ve üzerinde "**Lâilâhe İllallah Muhammedü'r-resulullah el-İmam Muktedir Billâh**" yazılan bir minber hacc kâfilesi ile gönderilmişti. Ancak, hutbenin tekrar Fâtimî halifesi adına okunmasından Bağdad'ın haberi olmadığından bu minber Mekke'ye geldiği zaman alınıp kırdırılmıştır.⁽¹³²⁾ Şii Nakibi Ebû'l-Ganâim son hacc emîri olup, ondan sonra hacc emîrleri askerî komutanlar arasından seçilmiştir. Ebû'l-Mansûr Kutluğ'un oniki sene emir olduğu ve hacc kâfilelerini bedevî Arablar'ın

saldırılarından koruyarak onlara korku saldırdığı rivayet olunmuştur. O, H. 480'de vefat ettiğinden Selçuklu veziri Nizâmülmülk: "**Bu gün bin adam ölmüştür**" demiştir⁽¹³³⁾. Ebû'l-Mansûr'dan sonra H. 476'da Hımartekin hacc emîri tayin olunmuştur.⁽¹³⁴⁾ Mekke emîri, ondan memnun olduğunu belirtmek için adamları ile birlikte Halife'ye geldiğinde halifelik divanı, onları karşılamaya çıkarak hil'atler giydirmiştir.⁽¹³⁵⁾

Selçuklu Sultanı Melik Şah, H. 480'de askerleri ile birlikte Kûfe civarında avlanmaya çıktığında hacc yolu üzerinde bulunan Rahbe'ye yakın "**Şebîn**" adı verilen bir yerde Ribât inşasını emretmiştir. Burçlar ve hendekler ile birlikte inşa edilen ve Sultan'ın avlanma sırasında kullandığı bu Ribât'a "**Menâratü'l-Kurûn**" adı verilmiştir.⁽¹³⁶⁾ H. 481'de de Vezir Ebû Şucâ er-Ruzdârî askerleri ile birlikte hacca gitmiştir.⁽¹³⁷⁾ Sultan'ın vefâtı ile askerlerin oradan ayrıldıklarını hisseden Haffâce kabilesi hacılara hücum etmiştir. H. 485'deki saldırıda kabile reisi Hatlâu't-Tavîl, başlarında bulunmuştur.⁽¹³⁸⁾

(129) A.g.e., c. VIII, s. 107

(130) A.g.e., c. VIII, s. 294

(131) A.g.e., c. VIII, s. 121

(132) A.g.e., c. VIII, s. 311

(133) A.g.e., c. VIII, s. 146

(134) A.g.e., c. VIII, s. 144

(135) İbnü'l-Cevzî, c. IX, s.27

(136) A.g.e., c. IX, s. 35

(137) A.g.e., c. IX, s. 44

(138) A.g.e., c. IX, s. 63

H. 502-504'de Kama el-Ercüvânî hacc emîri olmuştur.⁽¹³⁹⁾

H. 507'de Zengi Berkuk hacc emîri olmuştur⁽¹⁴⁰⁾. H. 512'de Hazâr, hacc emîri olduğunda Halife Müsterşid ona hil'at giydirmiş, Mekke-Medine emîri de kendisini karşılamıştır.⁽¹⁴¹⁾

H. 540'da Emîr Kımaz Ercüvânî hacc emîri oldu.⁽¹⁴²⁾

H. 541 ve 542'de Nazaru'l-Hâdim b. Abdullah el-Cuyûşî Ebû'l-Hasan hacc emîri olmuş⁽¹⁴³⁾, dönüşte hastalığı sebebi ile Emîr Kımaz'a görevini devretmiş ve Bağdad'da vefat etmiştir.⁽¹⁴⁴⁾

H. 575'de Huzistan Valisi emîr Mücîridin Taştekin b. Abdullah el-Müstencidî.⁽¹⁴⁵⁾

H. 576'da Kâbiz Şam'dan⁽¹⁴⁶⁾, Taştekin de Irak'dan emîr tayin edilmiştir.⁽¹⁴⁷⁾

H. 577⁽¹⁴⁸⁾, 578, 580⁽¹⁴⁹⁾ senelerinde Taştekin hacc emîri tayin edilmiştir.

H. 578'de Hüsameddin Lâcîn Şam'dan hacc emîri tayin edilmiştir.⁽¹⁵⁰⁾

H. 583, 586⁽¹⁵¹⁾, 587⁽¹⁵²⁾ senelerinde de Taştekin hacc emîri olmuştur. Ancak H. 588 senesinde bu emîr Selçuklularla harb etmekle görevlendirilmesine rağmen vazifesini yerine getirmediğinden Halife tarafından tutuklanmıştır.⁽¹⁵³⁾ Selahaddin-i Eyyûbî'nin hatibi olan bu emîr H. 602 senesinde ölmüştür.⁽¹⁵⁴⁾

H. 588'de Irak'dan Felekeddin Aliye b. Abdullah et-Türkî Ebû Saîd en-Nâsî⁽¹⁵⁵⁾ hac emîri olmuştur. Hacc dönüşünde görevinden uzaklaştırılan bu emîr, H. 594'de yeniden tayin edilmiş ise de sonradan yeniden görevinden uzaklaştırılmıştır. Bu emîrden sonra da Derbâs el-

Kerdi hacc emîri olmuştur.⁽¹⁵⁶⁾

H. 589'da Halife'nin kölelerinden Kutbeddin Sancar en-Nâsir emîr olmuş⁽¹⁵⁷⁾, ancak Arablar'dan Anze kabilesi ona karşı gelmiştir. Emîr, yanında beşyüz atlı asker olduğu halde onlarla harbetmeyerek, kabilenin lideri Dehmiş'e 50 bin dinar vermeyi kabul etmiş ve bu parayı da hacılardan toplamıştır. Emîr, Bağdad'a döndüğü zaman Halife bu parayı ondan alarak hacılara iade etmesini emretmiş, sonra da vazifesinden almıştır.⁽¹⁵⁸⁾ H. 610'da Şam halkı Hısnü'd-Devle'nin emîrliği altında hacca gitmiştir.

H. 591'de Şam'dan Kara Sancar, Mısır'dan Şerif İsmail Sa'leb el-Caferî hacc emîri olmuşlardır.⁽¹⁵⁹⁾

(139) A.g.e., c. X, s. 196

(140) İbnü'l-Cevzî, c. IX, s. 175; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, c. VIII, s. 46

(141) A.g.e., c. IX, s. 199

(142) A.g.e., c. X, s. 196

(143) İbni Tagriberdî, *en-Nücümü'z-Zâhire*, c.V, s. 232-282

(144) İbnü'l-Cevzî, c. X, s. 141

(145) İbnü's-Sâî, *el-Câmi'*, s. 186

(146) Sibt İbnü'l-Cevzî, c. VII, s. 355

(147) A.g.e., c. VIII, s. 361

(148) A.g.e., s. 366-371

(149) *Mechûlü'l-Havâdisi'l-Câmia*, s. 383

(150) A.g.e., s. 389

(151) Gös. Yer., s. 389

(152) Gös. Yer., s. 389

(153) Sibt İbnü'l-Cevzî, VIII, 415; Bedrî, Muhammed Fahd *Târihu'l-Irak*, s. 54

(154) İbnü's-Sâî, *el-Câmi*, s. 189

(155) Sibt İbnü'l-Cevzî, c. III, s. 456; c. VIII, s. 419

(156) A.g.e. Aynı yer

(157) Sibt İbnü'l-Cevzî. c. VIII, s. 442; Bkz: Ebû Şamma, *Zeylül-Ravdateyn*, s. 7

(158) İbnü'd-Debisi, *Zeylül Tarîhi Bağdad Edebiyat Fakültesi Yüksek Araştırma Enstitüsü kütüphanesinde 350 no'da kayıtlı nüsha*

(159) Sibt İbnü'l-Cevzî, c. VIII, s. 448

H. 592'de Irak'dan Taştekin'in emîrlerinden Alp Kara Mülük, Mısır'dan da Şerif İsmail b. Saleb Caferi hacc emîri olmuş, Taştekin'in hanımı onun adına vekâleten hacca gitmiştir.⁽¹⁶⁰⁾

H. 593'de Irak'tan Şemseddin Üsbet, Şam'dan Seyfüddin Muhammed b. Gayruk⁽¹⁶⁰⁾, 595'de Muzafferüddin Senkar en-Nasırî hacc emiri olmuştur.⁽¹⁶¹⁾

H. 596'da Kutbeddin Sancar en-Nâsirî⁽¹⁶²⁾ emir olmuştur.

H. 597'de Muciriddin Taştekin el-Müstencidî hapiste iken halife tarafından serbest bırakılarak malları kendisine iade edilmiş⁽¹⁶³⁾ ve emîr olmuştur.⁽¹⁶⁴⁾

H. 598'deki Mucemüddîn Taştekin⁽¹⁶⁵⁾ ve Muzafferüddin Senkaruce es-Seb⁽¹⁶⁶⁾ arasında emirlik konusunda ihtilaf vardır. 599'daki emir, Mucemuddin Taştekin idi.⁽¹⁶⁷⁾

H. 600'de Taştekin'in komutanlarından Alp emîr olmuştur. Ancak o, hacc esnasında halka zulmettiğinden Bağdad'a dönüşünde Halife onun hapsedilmesi ve dövülmesini emretmiştir. Alp Kara aynı yıl içinde vefat etmiştir.⁽¹⁶⁸⁾

H. 601 senesinde Muzafferuddin Sangır en-Nâsirî Bağdad'dan, Şam'dan Dimeşk Kalesi Valisi Sarimuddin Beruş el-Âdil ve Zeyneddin Karaca Sahib Sarhad.⁽¹⁶⁹⁾

H. 602'de Muzafferuddin Bağdad'dan; emîr eş-Şûcâ b. Ali b. es-Selâr emîr olmuştur.⁽¹⁷⁰⁾

H. 603'de de Muzafferüddin yine emîr olmuş, ancak o, Vezir Nasuru'd-Din el-Mehdî'nin adamlarından biri ile tartıştığı için hacc dönüşünde vezirin kendisini cezalandırmasından korkarak Irak hacc kâfilesinden ayrılıp, Şam'da bulunan Melik Âdil'in yanına sığınmış-

tır. Yakub'un kâfilesinin Bağdad'a emniyet içerisinde ulaştığını duyan Halife, onu karşılamak için adamlarından birini görevlendirmiştir.⁽¹⁷¹⁾ Halife Yakut'un emîrliğini tasdik ederek, sonraki iki senede de onu görevlendirmiştir.

H. 603 senesinde Buhara'dan Hanefî Mezhebi Reîsi Burhaneddin Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz b. Mazet, Irak heyetine katılmıştır. Buhara kâfilesi şiddetli susuzluk çekerken Buhara Reisi Sadr-ı Cihan yanında fazla su bulunmasına rağmen kâfilesini susuz bırakmıştır. Bu sebeple Irak'da lanetlenmiş, sokaklarda aleyhine kaba sözler sarfedilmiştir. Hacılar, bu seneye Sadr-ı Cehennem demiştir. Sadr-ı Cihan memleketine dönerken halk, ona lanet yağdırarak kaba sözler söylemişlerdir. Tarihçiler H. 604 senesinde de Sadr-ı Cihan'ın hacc emîri olduğunu ileri sürmektedirler.⁽¹⁷²⁾

H. 604'de Irak'dan Yakut er-Rûmî ve Şam'dan da Şiblü'd-Devle el-Hüsâmî hacc emirliğine tayin edildi.⁽¹⁷³⁾

(160) A.g.e., c. VIII, s. 449

(160) A.g.e., s. 453. Arapça orijinalinde (160) rakam iki defa kullanılmıştır. Dipnotlarında kayma olmasın diye biz de aynen muhafaza ettik. (Çeviren)

(161) İbnü'd-Debîsî, Varak no: 127/b

(162) İbnü's-Sâî, el-Câmî, s. 23

(163) A.g.e., s. 54

(164) Sibt İbnü'l-Cevzî, c. VIII, s. 480

(165) İbnü's Sâî, s. 84

(166) Sibt İbnü'l-Cevzî, c. VIII, s. 510

(167) A.g.e., s. 513

(168) İbnü's-Sâî, s. 129

(169) Sibt İbnü'l-Cevzî, c. VIII, s. 524

(170) İbnü's-Sâî, s. 177

(171) İbnü's-Sâî, s. 192; Sibt İbnü'l-Cevzî, c. VI-II, s. 528-529

(172) İbnü's-Sâî, s. 207, 223, 270, 289; İbnü'l-Esrî, c. XII, s. 107; Sibt İbnü'l-Cevzî, c. VIII, s. 533

(173) Sibt İbnü'l-Cevzî

H. 605'de Yakut yine Irak'dan hacc emirliğine gönderildi. Şam'dan da Kudüs Valisi Kımız, emîr tayin edilmiştir.⁽¹⁷⁴⁾

H. 606'da Yakut'un emîrliği devam etmiş, Şam'dan da Fahreddin İyas eş-Şâmî tayin olmuştur.⁽¹⁷⁵⁾

H. 607 ve 608'de Muhammed b. Yakut babası adına emîr tayin olmuş, ancak o çocuk yaşta olduğu için İbni Ebî Faris işlerini takip etmiştir.⁽¹⁷⁶⁾

H. 608'de Irak hacıları Mekke Emîri ve adamlarının saldırısına uğrayarak malları çalınmıştır.⁽¹⁷⁷⁾ Bu sebeple H. 607'de Hüsameddin b. Ebî Firas, Muhammed Yakut adına emîr olmuş Mekke Emîrine pekçok hediyeler götürerek onlardan gelecek saldırılara karşı tedbir almıştır. Aynı sene Şam'dan Şecaeddin İbni Muharib emîr olmuştur.⁽¹⁷⁸⁾

H. 610'da Hüsameddin b. Ebû Firas, Muhammed b. Yakut adına hacc emîri olmuş, Kerk ve Kudüs'den Sıddık b. Timurtaş el-İzz et-Türmânî, Şam'dan el-Melik ez-Zahir İbni Selâhaddin emîr olmuştur ve Yâkûb el-Hayyât el-Gâzî Kasıyon'da mukîm idi ve Melik ez-Zahir'in de arkadaşı idi. ez-Zâhir Bedir'e vardığında Mısır hâkimi es-Sultan el-Kâmil Muhammed askerinin korkudan Mısır'dan Yemen'e geçtiğini duydu. Hacc dışında Şam'a dönmeye onu mecbur etti ve kendisiyle Ya'kub el-Hayyât da döndü.⁽¹⁷⁹⁾

H. 611'de Hüsameddin b. Ebû Firas ve Şamdan el-Muazzam b. el-Melik el-Âdil emîr olmuşlardır.⁽¹⁸⁰⁾

H. 612 ve 613'de Hüsameddin yine emîr olmuş, Şam emîri İlmüddin el-Caberî karşılaşmıştır.⁽¹⁸¹⁾

H. 614'de Hüsameddin b. Ebî Firas, Muhammed b. Yakut adına emîr olmuştur. Yakut bu seneden sonra başkası adına hacc emîri olmayıp kendi nâ'nına bir-

kaç sene hacc emîri olmuştur.

H. 615'de Irak'dan İkbâş b. Abdullah en-Nâsirî ve Şamdan Mülkü'l-Muazzam (Şukeyfât diye biliniyordu) emir olmuşlardır.⁽¹⁸²⁾

H. 616 ve 617'de İkbâş emîr olmuş, son haccında Mekke emîri tarafından öldürülmüştür. Bu sene Şamdan el-Mübariz emîr olmuş, daha sonraki yıllarda Moğol istilası sebebi ile bir süre Irak'tan hacc emîri ve hacc kervanı gönderilmemiştir.⁽¹⁸³⁾

H. 618, 619⁽¹⁸⁴⁾, 621 ve 622 senelerinde Hüsameddin b. Ebû Firâs kendi adına emîr olmuş, onüç sene emîrlikten sonra Irak'dan ayrılarak Mısır'a gitmiş H. 629'a kadar orada kalmıştır.⁽¹⁸⁵⁾

H. 624/M. 1226'da Halife'ye bağlı hükümdarlardan Şemseddin Kıbran ve Şam bölgesinden eş-Şüca b. es-Silâr, Diyarbekir(*) bölgesinden Şehabeddin Gazi b. el-Âdil emîr olmuştur. Fırat'a, hatta Kûfe'ye kadar yol aldı ve Halife ona hediyelerle birlikte ikramlarını gönderdi ve haccın ifasından sonra aynı yoldan geri döndü.⁽¹⁸⁶⁾

(174) A.g.e., s. 549

(175) A.g.e., s. 541

(176) A.g.e., s. 546

(177) er-Resûnî, Varak No: 121/b; Sıbt İbnü'l-Cevzî, c. VIII, s. 556

(178) Sıbt İbnü'l-Cevzî, c. VIII, s. 561

(179) A.g.e., aynı yer

(180) A.g.e., aynı yer

(181) A.g.e., aynı yer

(182) A.g.e., s. 593, 606; İbnü'l-Esîr, c. XII, s. 165 (Emir İkbâş'ın H. 618 senesinde öldürüldüğü belirtilmiştir.)

(183) A.g.e., aynı yer

(184) Sıbt İbnü'l-Cevzî. A.g.e., s. 621, 624, 625, 633, 635, 639

(185) A.g.e., c. VIII, s. 644

(*) Orjinalde, Miyâfa'rikîn olarak geçiyor (Çeviren)

(186) Sıbt İbnü'l-Cevzî. s. 644

H. 627'den 630'a kadar emîr Şemseddin Aslan Tekin en-Nâsirî, hacc emîri olmuştur.⁽¹⁸⁷⁾

H. 631'de emîr olan Şemseddin Kıran, bedevî Arablar'ın karşı çıkmaları üzerine görevinden alınmış, daha sonra da yeniden hacc emîri tayin edilmiştir.⁽¹⁸⁸⁾

H. 632'de Kîran'ın emîrlikten azledilmesinden sonra, Hüsameddin b. Firas yeniden hacc emîri olmuştur⁽¹⁸⁹⁾. H. 634'de emîr tayin edilen Hüsameddin hacc dönüşünde önceki yıllarda hacılara saldıran bedevî Arablar'ı Bağdad'a getirmiştir⁽¹⁹⁰⁾. Bu sene Hacc Emîri eş-Şüca ölmüştür⁽¹⁹¹⁾. H. 640'da emîr Şemseddin en-Nasiri, Irak hacc emîrlерinin altı senelik emîrlik vazifesine ara vermesinden sonra tekrar hacc emîri olmuştur.⁽¹⁹²⁾

H. 641'de Emîr Ebû Meyamin el-Mustansırî, hacc emîri olmuştur. Halife Mu'tasım Billah'ın annesi hacc kâfilesine katılmıştır.⁽¹⁹³⁾ Emîr Felekeddin Muhammed b. Aladdin et-Tibrâsî ed-Dîvîdâr, Abbâsi halifeleri döneminde Irak'dan gönderilen son hacc emîri olmuştur.⁽¹⁹⁴⁾

Abbâsi dönemi hacc emîrlерini gözden geçirdiğimizde şu noktalar karşımıza çıkmaktadır:

1. Hz. Ali soyundan, özellikle Nakibler arasından gönderilen emîrlер dönemi sona ererek, yerine Abbâsi ordu komutanlarından emîrlер gönderilmiştir.

2. Hacc emîri olarak tayin edilen komutanlar o yıl boyunca askerî ve idarî vazifeleri yerine getirmişlerdir. Bu emîrlерden bazıları bu görevleri birden fazla

yerine getirmişlerdir.⁽¹⁹⁵⁾ Taştekin'in 25⁽¹⁹⁶⁾, Emîr Hüsameddin b. Ebû Firas'ın da 13 defa hacc emîrliği yaptığı rivayet edilmiştir.⁽¹⁹⁷⁾

3. Yukarıda gördüğümüz gibi bazen de yol emniyeti olmaması ve yollarda hacıların saldırılara uğraması gibi sebeplerle birkaç sene hacc emîri tayin edilmemiştir. Diğer taraftan H. 615 senesinde Moğol istilası sırasında işgal altındaki ülkelerde müslümanlar, hacca gide-memişlerdir. H. 624 senesinde Moğol orduları Erbil'e geldiklerinde Bağdad'da hacc ile Moğollar'a karşı cihad edilmesi arasında tercih söz konusu olmuş, cihad vazifesi karara bağlandığından hacc vazifesi iptal edilmiştir.

Abbâsi hükûmeti, Moğollar'ın özellikle gece saldırılarını tesbit ederek⁽¹⁹⁸⁾ yol emniyetinin olmaması sebebi ile H. 636 ve 637⁽¹⁹⁹⁾ senelerinde hacc kâfilesi göndermekten vaz geçmişlerdir.

4. Bazı hacc emîrleri de hacca bizzat kendileri gitmeyip, oğullarını veya kölelerini kendi adlarına hacc emîri olarak göndermişlerdir.

(187) *Mechûlü'l-Havâdisi'l-Câmia*, 25, 37, 52, 116

(188) A.g.e., s. 35, Bkz; *Hacc Menzilleri* başlıklı bölüm, s. 29

(189) A.g.e., s.74

(190) A.g.e., s. 60, 90

(191) *Sıbt İbnü'l-Cevzî*, c. VIII, s.72

(192) *Mechûlü'l-Havâdisi'l-Câmia*, s. 173

(193) A.g.e., s. 187

(194) A.g.e., s. 71, 266, 274

(195) A.g.e., s. 311

(196) *Sıbt İbnü'l-Cevzî*, c. VIII, s. 527

(197) *Mechûlü'l-Havâdisi'l-Câmia*, s. 189.

(198) A.g.e., s. 121

(199) A.g.e., s. 129

5. Bazı hacc emîrlerinin de, bazı hatalı davranışlarından dolayı halife tarafından hesaba çekilme veya cezalandırma korkusuyla hacc dönüşlerinde Şam veya Mısır'a kaçtıkları ve memleketlerini terk ettikleri görülmüştür.

IRAK HEYETİ'NİN ÇIKIŞI

Abbâsi halifeleri, hacc mevsiminde Mekke ve Medineye heyet gönderme işine önem vermişlerdir. Bu durumun Abbâsi devletinin son zamanlarında, ilk dönemdekinden daha fazla olduğu görülmüştür. İslam ülkelerinin hilafet merkezinden ayrılıp, aynı bir devlet olduklarını ilân ettikleri ve üstünlükleri birbirlerine kabûl ettirme hususunda yarıştıkları için hilafet merkezine heyet gönderme işine daha fazla ihtimam gösterdiği görülmüştür. Zilkade ayının girmesi ile merkezden Horasan'a kadarki bölgelerden Bağdad'a gelmeye başlayan hacıların⁽²⁰⁰⁾ çadır, yiyecek-içecek ihtiyaçlarının karşılanması zaruri bir hale geliyordu. Bağdad'da toplanan bu hacıların sayıları binlerce olup, H. 406 senesinde çevreden gelen bu hacıların 20 bin kadar olduğunun tahmin edildiği belirtilmiştir.⁽²⁰¹⁾

Bu arada da, muhtelif yaşta çeşitli milletlere mensup insanlar, değişik renk ve modeller ile giydikleri elbiselerle, gezinmek için çıktıkları Bağdad caddelerinde oldukça güzel bir manzara meydana getirmişlerdir. Dünyanın dört bir yanından gelen hacılar arasında bulunan âlimler ve talebeler de ilim meclislerini ziyaret ederek büyüklerin sohbetlerini dinlemişlerdir. Hacıların birlikte gelip ilim tahsil ederek icâzet alanların isimlerini tarihî kayıtlarda bulmak mümkündür. Dünyanın çeşitli yerlerinden Bağ-

dad'a gelen talebe ve âlimler ile Bağdad'daki âlimler arasında meydana gelen tanışma ortamında Bağdad'daki kitap müstensihleri (çoğaltıcıları) ve satıcıları ile, dışarıdan gelenler arasında alışverişler olmuştur.⁽²⁰²⁾ Hacc için Bağdad ve Hicaz'a gelenlerin yanında, doğudan ve batıdan ticaret kervanları da gelerek mallarını satıp, ticaret malları satın alarak kendi ülkelerine götürmüşlerdir.⁽²⁰³⁾

Doğudaki İslâm ülkelerinden Abbâsi halifelerinin meşruiyetini kabûl ederek Bağdad'a gelen bu insanların bir araya gelişini değerlendiren halifeler, onlara resmi tebliğler vererek bunların İslâm ülkelerinin her tarafında neşredilmesini sağlamışlardır. Hacıların kendi ülkelerine döndüklerinde beraberlerinde halifelerden getirdikleri resmi tebliğler arasında devlet başkanlarının meşruiyetlerini tanıtan belgeler ile Hilafet Merkezi arasındaki tebliğler yer almaktaydı. Yakub b. el-Leys es-Sıgar, ortaya çıkarak Abbâsi emîrlerinin Tâhirîler üzerine hâkimiyetini sağlamak ve genişletmek için İran toprakları üzerinde yayılmaya başladığı zaman Halife Mutemed Alallah (H. 276-286) Yakub b. Sıgar aleyhinde bir tamim yayınlayarak onu kötülemiş, bu belgeyi bütün hacılara okutarak, kararını bütün doğu ülkelerine, özellikle Yakub'un çevresindekilere onun meşru olmayan bir davranış içerisinde olduğunu ve onu tanımadığını bildirmiştir. Diğer bir halife de buna benzer bir uygulama yapmıştır. Halife Kadir Billah H. 391 senesinde,

(200) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 276

(201) Gös. Yer.

(202) Hatib-i Bağdadî'nin *Târihu Bağdad ve Zeyli* ile İbni Neccâr'ın *Tarihu Bağdad* isimli eserlerinde bu âlimlerle ilgili uzunca bir liste vardır.

(203) İbni Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 23

Halife Vasık Billah'ın torunlarından birinin Horasan'da kendisini veliahd ilan etmesini protesto ederek oğlu Ebû Fadl el-Galib Billah'ı yaşı küçük olmasına rağmen veliahd tayin etmiş, bu kararı da Irak'a giden hacılara okumuştur.⁽²⁰⁴⁾ H. 565'de Endülü's'den gelen Bünyamin de Halife'ye ihtiyaçlarını arz etmiştir.⁽²⁰⁵⁾ Hacc emîrleri tayini, hacc kâfilelerinin Bağdad'da toplanmalarından sonra yapılabildiği gibi, bazen de hacc mevsiminden çok önce yapılmıştır. Mesela, H. 506 senesinde Seyyid Mürteza, Sefer ayında emîr tayin edilmiştir.⁽²⁰⁶⁾

Daha önce belirtildiği gibi, Abbâsilerin ilk dönemlerinde hacc emîrleri Abbâsi aile fertlerinden tayin edilmiş, sonraki yıllarda da özellikle nakîbler arasından gönderilmiştir. Hacc emîri tayini, Hilafet Merkezinde, sultan, eşraf, kadı ve fukahânın⁽²⁰⁷⁾ hazır bulunduğu bir mecliste özel bir merasimle yapılarak emîre değerli hil'at ve hediyeler verilirdi.⁽²⁰⁸⁾ Bu âdet, H. VII. asırda hacc emîrinin atına bindikten sonra, hilafet sarayına gelerek Türkler Kapısı'nda atından inip halifenin odasına kadar yaya olarak gelmesi ve burada kendisine hil'at giydirilmesi şeklinde uygulanmıştır.⁽²⁰⁹⁾

Hacc emîrinin en önemli vazifeleri arasında, hacıların gidiş ve dönüşlerinde başkanlık etmek, onları herhangi bir saldırıdan korumak vardı. Arab Yarımadasında Abbâsi otoritesinin gevşediği devrelerde hacc emîrlерinin vazifeleri, sadece Mekke'de imamlık ve hacc vazifesinin yerine getirilmesi anında rehberlik yapmak olmuştur.⁽²¹⁰⁾ Hacc emîrlерinin tayinlerinden sonra "Sebîl" adı verilen, kâfilenin yolculuğu esnasında özellikle Kûfe ile Mekke arasında çölde yolcuların sularını temin eden görevliler tayin

edilmiştir. Halife Mutasım Billah'ın sebîlcilerinden tacir Ebû Kasım b. Kelâle tayin olunan sebîlcilerden olup kendisine "Sebîlü'l-Fakir" adı verilmiştir. Es-Sirac Ömer b. Bereke el-Hezeli de bunu kontrol ile görevlendirilmiştir.⁽²¹¹⁾ Verilen bu örnek, hacılara hizmet konusunda halifelerin hizmette yarışıklarını göstermektedir. H. 641'de Abbâsi idaresi, hacc mevsiminden önce Şevval ayında hacc emîrlерine 50 bin dinar tahsis etmiştir. Ka'be örtüsü, Peygamber'in (S) Türbe-i Şerif örtüsü, mukaddes yerlerdeki fakirlerin sadakaları ve bedevî Arablar'dan gelebilecek saldırıları önlemek için haraç masrafları Halife tarafından hacc emîrine teslim edilirdi.

H. 641 senesinde çıkarılan kafiide bulunan sebîllerin miktarı:

1. Mutesim Billah adına özel bir sebîl taşıyan 200 adam,
2. Müstensir Billah adına sebîli taşıyan 150 deve,
3. Zahir Lidinillah adına sebîli taşıyan 150 deve,
4. Zahir Biemrillah adına sebîli taşıyan 100 deve
5. Halife Nasır Billah'ın annesi adına sebîli taşıyan 80 deve.
6. Karışık sebîl, genel sebîl veya karma insanlar.

(204) A.g.e., c. VII, s. 215

(205) A.g.e., c. VII, s. 276

(206) Gös. Yer.

(207) Gös. Yer.

(208) el-Kâzrûnî, s. 166

(209) Mechûlü'l-Havâdis'l-Câmia, s. 24

(210) es-Sâbi, er-Resâil, s. 155

(211) Mechûlü'l-Havâdis'l-Câmia, s. 173

Bu kâfilede Halife'nin annesi de hazır bulunmuştur. O, başlarında Kâfur ez-Zâhir'in bulunduğu 29 hizmetçisini de yanında götürmüştür. Ayrıca hilafet merkez deposundan yolculuk için gerekli olan yiyecek-içecek ve beraberindekilerin ihtiyaçları için eşyalar da götürülmüştür. Bu kâfiledeki deve miktarı şöyledir:

1. Teşrifat sandıklarını taşıyan 18 deve,
2. Sarnıçları taşıyan 30 deve,
3. Çadırları ve minderleri taşıyan 130 deve,
4. Sadaka için hazırlanmış ihramları taşıyan 130 deve,
5. Ka'be örtüsünü taşıyan 17 deve,
6. Züccaciye cinsinden eşyaları taşıyan 16 deve,
7. Yiyecek, helva ve şeker taşıyan 11 deve,
8. Mutfak eşyalarını taşıyan 90 deve.
9. Helvacılara ait eşyaları taşıyan bir deve,
10. Kasaba ait eşyaları taşıyan bir deve,
11. Fırıncıya ait eşyaları taşıyan bir deve,
12. Mutfak kazan ve araçlarını taşıyan 17 deve,
13. Yol resmini (yükünü) taşıyan (Resmü'l-Meşat) 11 deve,
14. Tatlı su taşıyan 8 deve,
15. Develerin otlarını taşıyan 70 deve,
16. Muhtelif eşyaları taşıyan 20 deve,

Abbâsîler, belirtilen hacc kâfilesinin hazırlığı için bir hafta boyunca yapılan hazırlıklar esnâsında, 570680 rıtıl ekmek ve 379 kerr buğday, hacıları ve eşyâyı taşıyan hayvanlar-kinağ- 950 koyun ve mutfak masrafları için 226 dinar harcanmıştır. Halifenin annesinin yolculuğu sırasında ayrıca 15600 dinar ve 70 kadar hil'at dağıtılmıştır.⁽²¹²⁾

Hükümet, kâfilenin yola çıkmasından önce yoldaki kuyuların tamir ve temizliği için⁽²¹³⁾ özel görevliler tayin etmiştir. Bu

görevliler ayrıca yol emniyetini kontrol ederek yol güvenliği konusunda hacılara bilgi verirdi. Kâfile yola çıkarken emîrin bayrağı ile önde yerini alır, kösler çalınır⁽²¹⁴⁾, kâfileyi saldırılardan koruyacak askerler de kâfilenin yanında yer alırdı. Bağdad halkının da katıldığı uğurlama töreninde, halifenin hanımlarından birinin veya annesinin bulunması halinde vezirler ve devlet adamları Bağdad yakınındaki el-Hille kasabasına kadar kâfileyi takip edip burada uğurlarlardı.⁽²¹⁵⁾

Kûfe'den ayrılan hacc kâfilesi Arab Yarımadasına girdiğinde burada hacc ibadeti bölümlerinden bir kısmı yerine getirilmeye başlanılırdı. H. 580 senesinde Irak hacılarının hacc vazifelerini asıl yerine getirdiklerini *Rihle* adlı eserin yazarı Endülüslü İbni Cübeyr tarafından anlatılmıştır. İbni Cübeyr, eserinde adı geçen senede daha önce görülmemiş bir kalabalığın meydana geldiğini, Horasan'a hacc için gelen emîrler ve bunların kızları ile meşhur kadınları belirttikten sonra, hacc için yapılan organizasyonun meydana getirdiği manzara ve emîrlerin göz kamaştırıcı elbiselerinden uzun uzun bahsetmiştir.⁽²¹⁶⁾ İbni Cübeyr, hacc kâfilesindeki develerin üzerlerindeki mahfilleri ve bunlardaki süslemeler ve nakışları anlattıktan sonra, Mescid-i Haram'da gece aydınlatmak için taşınan mumların son derece güzel bir manzara arzettiğini anlatmıştır.⁽²¹⁷⁾

(212) el-Eşrafü'r-Rasüli, el-Mescidü'l-Mesbûk, s. 163

(213) *Mechûlü'l-Havâdisi'l-Câmia*, s. 173

(214) İbni Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 263, 276; c. III, s. 2; el-Kazûnî, s. 24

(215) Şerif Rıza, *ed-Divan*, s. 500, 541; İbni Receb, *Zeylü Tabakâti'l-Hanefiye*, c. I, s. 275; el-Hazdecî. c. II, s. 163

(216) İbni Cübeyr, *er-Rihle*, s. 53, 55

(217) A.g.e., s. 155

Ka'be örtüsünün değiştirilmesi merasimini de anlatan İbni Cübeyr, dört deve ile halife tarafından gönderilen Ka'be örtüsünün kadı tarafından özel bir merasimle taşınarak Kurban Bayramı günü Ka'be üzerine konulduğu ve ertesi gün görevliler tarafından önceki örtünün yerine yeni örtünün yerleştirilişini anlattıktan sonra, Ka'be'yi yeşil elbiseler giymiş geline benzetmiştir.⁽²¹⁸⁾ Mekke'den Medine'ye dönen Irak hacc kervanı ile birlikte seyahat eden İbni Cübeyr, Irak hacıların konaklama ve ziyaret yerlerini belirttiikten sonra, kâfilenin gelişini haber veren kösler ile Medineye girişleri⁽²¹⁹⁾, hacc yolculuğu sırasında konak yerlerinden kalkışta yolcuları uyarmak için kösler vurulduğu⁽²²⁰⁾ ve kâfilenin gecelediği sırada yakılan mumların etrafı aydınlatışı ve meydana getirdiği güzel manzara *Rihle*'de uzun uzun anlatılmıştır⁽²²¹⁾. Medine'den Bağdad'a Irak kâfileleri ile birlikte dönen İbni Cübeyr, yolculuk sırasında konaklama yerlerinden ve Fırat nehri üzerindeki köprülerden de bahsetmiştir.⁽²²²⁾ Irak tâcirlerinin karşılanmaları ve yolcu edilmeleri, komutanlar ve halk tarafından meydana getirilen kalabalık tarafından özel bir merasim ile yapılırdı. Kâfile içerisinde Halife'nin hanımlarından birinin bulunması halinde, karşılama özel olarak yapılır, hediyeler dağıtılırdı.⁽²²³⁾ H. 642'de Halife'nin hanımı haccdan dönerken Hükümet bazı komutanları hacc menzillerinden birine kadar yollayarak teşrifat malzemeleri ve tatlıları taşıyan 90 deve göndermiştir. Halife'nin emri ile devletin ileri gelenleri Firâş adı verilen yere giderek karşılama törenine katılarak teker teker halife'nin annesini karşılamışlardı. Bu tören sırasında halife, hacc emîrine hil'at giydirmiş ve 15 bin dinar vermiş, ayrıca hacc

sırasında annesini koruyan ve istirahatını temin eden hizmetçilere de hil'at giydirmişti. Bu töreninin tamamlanmasından sonra Halife, annesinin gemi ile Fırat nehrinden geçirip Hilafet Merkezine getirerek ona hizmeti geçenlere hediyeler dağıtmıştır.⁽²²⁴⁾

HACC MENZİLLERİ

Irak hacc kâfileleri Mekke-Medine'ye ulaşmak için, Kûfe yolunu takip edip dönüşlerini de aynı yoldan yapmışlardır. Bu yol, Abbâsîler döneminin güvenilir resmi yolu olup, ilk zamanlarında kullandıkları Basra yolu ile Mekke-Medine'de birleşmektedir.

İmam Ebû İshâk el-Harbî'nin hacc yolunun takip ettiği güzergah; Fırat nehri altındaki Abâ nehri Kûfe, Kadisiye, el-Mağtiyye, el-Kar'a Vâsia, el-Akabe, el-Kâü'z-Zebâle, eş-Şükûk, el-Battân, es-Sa'lebiyye, el-Hâzimiyye, el-Ecfer, Feyd, Tûz, Süheyrâ, el-Hâciz, en-Nuhra, Muğîsetü'l-Mâvân, ez-Zevbede, es-Sileysiyye, el-Ungu'l-Ma'den Enfayhi, el-Mislah, el-Gamre, Zâtü İrk, el-Büstân, el-Meşşâş ve Mekke konaklama yerleridir.⁽²²⁵⁾

(218) A.g.e., s. 158

(219) A.g.e., s. 181

(220) A.g.e., s. 164

(221) A.g.e., s. 165

(222) A.g.e., s. 181-189

(223) A.g.e., s. 191

(224) *Mechulü'l-Havâdis*, s. 191; *el-Eşrâfü'r-Re-sûlî, el-Mescid*, c. II, s. 164-165

(225) *el-İmâmü'l-Harbî, el-Menâsik*, s. 281, 545, 560

Mekke'den önce Medine'ye gitmek isteyenlerin takip edeceği güzergâhta es-Süleysile'den sonra İbrikü'l-İzâf ve Enkasa yolunu takip etmesi gerekmektedir. Medine'ye gitmek isteyenler, İbrikü'l-İzâf ve Enkasa yolunu takip etmesi gerekmektedir. Medine'ye gitmek isteyenler, İbrikü'l-İzâf yolu yerine Seddi Muaviye, el-Erdâhiyye, el-Maliha, Ma'den ve Benî Süleym yollarını takip ederek Medine'ye ulaşır.⁽²²⁶⁾ Mekke'den Medine'ye giden yol Mina, Arafat, Müzdelife, Meşa, Asfâr, Kadidi, el-Fehde, Evba, Sekya, Revha, Sayyale ve Milel yolu ile Medine'ye ulaşır.⁽²²⁷⁾

Basra yolu aşağıdaki güzergâhtan geçer: el-Münşâre, el-Meyzer, el-Hafîn, en-Rahil, eş-Şeciyy, Maviyti'l-Aşar, el-Yensua, es-Sümeyle, en-Nebâc, Râme, İmrete, ed-Dâbiga, Devbe, el-İbrikîn, el-Cedeliy, Felcetü'd-Dâibe, Derre, Nahle, Zâtu İrk ve el-Büstân yolları ile Mekke'ye ulaşılır. Bu her iki yolda istirahat için menziller bulunup yemek ve diğer ihtiyaçlar buralarda karşılanırdı. Bu menzillerde bol miktarda su bulunmaktaydı. Hacc kâfilesi, yukarıda belirtilen belde-lerde saldırıya uğrama tehlikesi veya aşırı yağmur sebebi ile çoğu zaman oralarda beklemişlerdi.

İmam el-Harbî'nin yukarıda belirttiği hacc güzergâhlarında el-Hille şehrini belirtmemiştir. İbni Cübeyr, eserinde bu şehrin güzelliğinden uzun uzun bahsetmiştir.⁽²²⁸⁾

Yakut el-Hamevî, Küfe-Medine arasında 20, Küfe-Mekke arasında 10 konak mesafe olduğunu,⁽²²⁹⁾ Basra ile Mekke arasındaki menzillerin de 42 tane olduğunu belirtmiştir.⁽²³⁰⁾ Bu menzillerde yolcuları aydınlatmak için meşale yakılan yerler bulunmaktaydı.⁽²³¹⁾

Doğu'dan Irak'a gelerek Mekke-Medine'ye giden hacılar için, menziller bu-

lunmaktaydı. Bu menzillerin doğu tarafındakileri daha bakımlıdır.⁽²³²⁾ Hımar Tekin Selçukî tarafından yapılan diğer menzil Ribât şeklinde olup, hacılardan başka, yolcular da buralarda misafir olarak kalabilmişlerdir.⁽²³³⁾

HACCA VERİLEN ÖNEM

Araplar, câhiliyye döneminde hacca önem vererek, putlarını Ka'be etrafına koymuşlar, onu kumaş ve deriden örtü ile süslemeye çalışmışlar, hacılara ikram hususunda yarışmışlardır.⁽²³⁴⁾ Daha sonra İslâm gelince, Ka'be civarındaki putlar temizlenerek müslümanların kiblesi olmuş ve onu ziyarete gücü yetenlere hacc farz kılınmıştı. Müslümanlar da Ka'be'ye saygı göstermişler, Hz. Muhammed (S) Yemen kumaşından bir örtü ile Ka'be'yi örtmüştür. Müslümanlar da kendisinden sonra, Ka'be'ye örtü takmaya devam etmişlerdi. Dört Büyük Halife döneminde de süren bu uygulama asırlar boyu devam edegelmiştir. Hz. Ömer ve Hz. Osman Kıbbâti kumaşından Ka'be örtüsü takmışlardır. Hz. Ömer Ka'be örtüsünü değiştirirken, öncekini kısımlara ayırarak müslümanlara dağıtmıştır. Mekke ve Medine arasındaki su sahipleri, konaklama yerleri yapmak için Hz. Ömer'den izin istemişler, o da su ve gölgeliklerden, müslümanların faydalanması şartı ile izin vermiştir.⁽²³⁵⁾

(226) A.g.e., s. 230

(227) A.g.e., s. 573. 614

(228) Bak. Huruc el-Mahmil

(229) Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldan*, c. IV, s. 227

(230) el-Harbî, s. 273, 572, 614

(231) Yakut el-Hamevî, c. II, s. 427

(232) el-Makdisî, *Ahsenü't Tekâsîm*, s. 121

(233) Yakut el-Hamevî, c. I, s. 286

(234) el-Ezraki, *Ahbâru Mekke*, s. 179, 164, 195

(235) el-Makrizî, *ez-Zehübü'l-Mesbûk*, s. 42, 44

H. Ömer ve H. Osman tarafından Kıbbâti kumaşından yapılan Ka'be örtüsüne, Mısır'da Kıbtîler tarafından üzerlerine "Tırâz" denilen nakışlar işlenilirdi. Bu örtü Tîs, Şetâ, Tuna ve Dimyat kasabalarında yapılmakta idi. Bu gelenek, Abbâsîler dönemine kadar devam etmiştir. el-Fâkihî, Ka'be üzerindeki kitabelerden Mehdî, Reşîd ve Memun zamanlarında yapılan bu örtülerde yukarıda belirtilen şehirlerin adlarının geçtiğini bildirmiştir.⁽²³⁶⁾

Halife H. Muaviye, "Dibâc" adı verilen bir kumaştan Ka'be'ye örtü takmış, bu örtünün bakımı ve hizmeti için de bir köle satın alarak Ka'be'nin hizmetine tahsis etmiştir.⁽²³⁷⁾ Yezid b. Muaviye ve Haccac da Ka'be'ye dibactan bir örtü giydirmişti. Abdullah b. Zübeyr de Ka'be örtüsü takmaya devam etmiş, bu örtüyü Aşura günü değiştirmeyi gelenek haline getirmişti.⁽²³⁸⁾ Yezid ile aralarında meydana gelen harpte, Ka'be kapısı kırılmış, daha sonra yeniden inşa olduğunda kapı adedi ikiye çıkarılmıştır.⁽²³⁹⁾

Emevî halifelerinden Velîd, H. 88'de Mescid-i Resul'ü genişletmek için Medine Valisi Ömer b. Abdülaziz'i görevlendirmiş, bütün İslâm ülkelerine mektup yazarak altın ve fayans göndermelerini⁽²⁴⁰⁾ ve hacc yollarını tamir etmelerini istemiştir. O, Medine'deki fakirlere de para dağıtmıştır.⁽²⁴¹⁾

Süleyman b. Abdülmelik de Mekke Valisi Halid b. Abdullah el-Kisra'dan Zemzem kuyusu yakınında tatlı su çıkarılmasını istemiştir. Halid, Seyber dibinde bir havuz yaptırıp buradan Mescid-i Haram'a su akıtarak⁽²⁴²⁾ Zemzem ve Makam-ı İbrahim arasında mermer çeşme-

den kurşun borulu fiskiye ile su akıtılmasını sağlamıştır.⁽²⁴³⁾

Abbâsî halifeleri de hacc hizmetine önem vererek, hacc yollarının bakımı ile ilgilenmişler, Mekke-Medine'deki fakirlere para dağıtmışlardır. İlk halife Ebû'l-Abbâs Seffâh, H. 132'de halife olduğu zaman Mescid-i Nebevî'nin bakım ve tezyini ile meşgul olarak⁽²⁴⁴⁾ Irak-Mekke hacc yolu ile hacc menzilleri ve su kuyularına önem vererek hacılara hizmet etmiştir. Ebû'l-Abbâs'dan sonra H. 136'da halife olan Ebû Cafer el-Mansûr da hacc yolu üzerinde menziller yapılmasını emretmiştir. Görüldüğü gibi, bu iki halife hacıların rahatları için her türlü imkânı hazırlamışlardır. Onlar tarafından özel kimseler için yapılmış "Mütevelli'l-Menâzil" adı verilen konaklama yerleri de yapılmıştır. Bu yerlerden birinde yazılı olan beytten oraya özel insanların geldiği anlaşılmaktadır.⁽²⁴⁵⁾ Ebû Cafer'in yaptırdığı "el-Atîk" adı verilen ve içerisinde 90x45 zira ebadında bir havuz bulunan⁽²⁴⁶⁾ menzilden başka Medine Mezarlığı'nın alt tarafında hacıların faydalandığı bir havuz bulunmaktaydı.⁽²⁴⁷⁾

(236) A.g.e., s. 43, 44

(237) Gös. Yer.

(238) Gös. Yer.

(239) A.g.e., s. 26

(240) A.g.e., s. 30

(241) A.g.e., s. 31

(242) Gös. Yer.

(243) A.g.e., s. 32, 34

(244) el-Harbî, el-Menâsik, s. 388

(245) el-Makrizî, s. 38, 39

(246) el-Harbi, s. 300

(247) A.g.e., s. 344

Halife Mehdî, Seffâh'ın yaptırdığı konaklama yerlerinden daha genişini inşa ettirerek havuzlar yaptırmış, hacc yolu üzerinde mesafe belirleyici işaret levhaları koydurarak kuyular açtırmıştır. Bu havuzlardan bazılarını vefatından sonra onun adı verilmiştir.⁽²⁴⁸⁾ El-Ecfer'den bir buçuk mil uzakta onun adına bir kuyu⁽²⁴⁹⁾ ile el-Feyd'de bir⁽²⁵⁰⁾ ve el-Hâcir'de de iki kuyu açtırmıştır.⁽²⁵¹⁾ Mehdî, kuyu açılmasını teşvik ederek, kuyu açtıranları desteklemiştir.⁽²⁵²⁾ Mehdî, Ka'be'de üst üste biriken örtüleri çıkararak, dibactan altın işlemeli örtü takarak H. 160'da Irak'dan gönderilen 30 milyon dirhem ve Mısır'dan gelen 300 bin dinarı hacc için harcamış, 150 bin elbise dağıtmış ve Mescid-i Nebevî'yi genişletmiştir.⁽²⁵³⁾

Halife Harun Reşîd döneminde, Abbâsi ailesinin hacca gösterdikleri ilgi zirveye ulaşmıştır. Halife dokuz defa hacca giderek H. 170 ve 174 senelerinde Mekke ve Medine halkına pek çok hediye para dağıtmıştır. H. 286 senesinde oğulları Mehdî ve Me'mun halkına bir buçuk milyon dinar dağıtmıştır. Harun Reşîd, H. 188 senesinde son hacca gittiği senelerde beraberinde yüz kadar fakir insan ve bunların çocuklarını hacca götürür, hacca gidemediği zamanlar, 300 adama bol para vererek Ka'be örtüsü ile birlikte hacca gönderirdi. Harun Reşîd'den hacc için daha çok ikramda bulunan başka bir halifenin bulunmadığı rivayet edilmektedir.⁽²⁵⁴⁾ Harun Reşîd'in, hacc konaklama yerleri ve su kuyularının eskilerini muhafaza ve yenilerini inşa etme konu-

sunda hizmeti olmuştur. Munteseife adı verilen bir yerde halifeler tarafından inşa olunan "**Kasr-ı Halife**" isimli konaklama yerinde Harun Reşîd tarafından el-Burûd adlı yeni kuyu açılmış⁽²⁵⁵⁾, Mescid-i Nebevî'ye iki buçuk mil mesafede Zât-ı İrk'da havuz yaptırmıştır.⁽²⁵⁶⁾

Harun Reşîd'in azadlı kölelerinden Hüseyin el-Hassî'nin de hacc hizmetinde bulunarak, Battân'a onikinci⁽²⁵⁷⁾ ve onbirinci mil mesafede kayalar⁽²⁵⁸⁾ ile Tuz'a iki mil uzakta üç kuyu ile er-Râce'de de bir köşk ve mescid yaptırmıştır.⁽²⁵⁹⁾ Halife memun ve Mütevekkil'in kütüphane memuru Ömer b. Fevc de hacc yolunda hizmet ederek, yirmi kadar kuyu tamir ettirmiş, hacc yoluna işaret levhaları koydurmuştur.⁽²⁶⁰⁾ Halife Mütevekkil de hacc ile ilgilenerek yol üzerinde konaklama yerleri yaptırmış, kuyular açtırmıştır.⁽²⁶¹⁾ Harun Reşîd'in hanımı Zübeyde de hacc için hizmet etmiş ve Kûfe-Mekke arasındaki çöl yolu üzerinde açtırdığı kuyular ve Mekke-Medine'de

(248) A.g.e., s. 291

(249) A.g.e., s. 303

(250) A.g.e., s. 289

(251) A.g.e., s. 318

(252) A.g.e., s. 333

(253) Taberi, H. 134 ve H. 161 seneleri olayları; el-Makrizi, s. 44,45

(254) el-Makrizî, s. 48, 49, 52

(255) A.g.e., el-Harbî, el-Menâsik, s. 200

(256) A.g.e., s. 346

(257) A.g.e., s. 291

(258) A.g.e., s. 293

(259) A.g.e., s. 312

(260) A.g.e., s. 286-309

(261) A.g.e., s. 319-336, 344

fakirlere dağıttığı paralar ile büyük bir şöhrete ulaşmıştır. O, hacc için 54 milyon dinar dağıtmıştır.⁽²⁶²⁾ El-Ka'dan altı mil uzakta açtırdığı Zübeyde kuyusu, inşa ettirdiği mescid ve konaklama yeri⁽²⁶³⁾, eş-Şukûk'a altı mil uzakta yaptırdığı konaklama yeri⁽²⁶⁴⁾, el-Ecfer'den üç mil uzaktaki ile onun yanında açtırdığı kuyu, cami ve konaklama yeri Zübeyde'nin hizmetlerindedir. O, yaptırdığı binaları özel bir mimari tarzı ile inşa ettirmiştir.⁽²⁶⁵⁾ Ayrıca, O, bu konaklama yerinden dört mil uzakta da bir havuz yaptırmıştır.⁽²⁶⁶⁾

Abbâsiler döneminde hacc hizmetleri ile meşgul olan başka kadınlar da vardır. Halife el-Hâdî ve er-Reşîd'in annelerinin cariyesi el-Hizrân, hacc yolunda hizmet etmiş olanlar arasındadır⁽²⁶⁷⁾ Mütevekkil'in annesi Şucâ⁽²⁶⁸⁾ ve halife Muktedir Billah'ın annesi Seğab'ın hacc hizmeti için harcadıkları para ve dağıttıkları sadakaların sayılamayacak kadar çok olduğunu İbni Cevzî haber vermiştir.⁽²⁶⁹⁾ Muktedir Billah'ın annesi hacc kâfilesi ile birlikte su depoları ve doktorların göndererek hacc yolundaki su kuyularının tamir hizmetini yerine getirmiştir.

Abbâsi halifelerinin her biri kendi dönemlerinde hacc hizmeti ile meşgul olmaya devam etmişler, H. 525'de hacc konaklama yerlerinden Feyd, Abbâsi hükümeti tarafından koruma altına alınmış, malları çalınan hacıların malları temin edilmiş, kırılmış olan Ka'be kapısı yerine, oniki deve ile taşınan demirden bir kapı yaptırılmış ve kapının tamiri için de sanatkârlar görevlendirmiştir.⁽²⁷⁰⁾

Abbâsi halifelerinin Ka'be hizmetlerinin kendilerinden sonrakilerden daha

fazla olduğu bilinen bir gerçektir. H. 643'de şiddetli fırtına sebebiyle Ka'be örtüsünün parçalanarak Ka'be'nin örtüsüz kalması üzerine Yemen Meliki Ömer b. Resûl Ka'be örtüsü göndermek istemiştir. Ancak, Mescid-i Haram Şeyhi Afifeddin Mansûr el-bağdadî bunu kabul etmeyerek: **“Bu iş ancak Halifeye aittir”** demiştir. Böylece Halife, siyah renkte, pamuktan, önceki nakışları taşıyan bir örtü taktırmıştır.⁽²⁷¹⁾

İslâm Tarihinde melikler ve emîrler hacc hizmetine önem vererek, ülkelerinin mukaddes yerlerden uzak olmasına rağmen halkının hacca gidişlerini kolaylaştırıcı hizmetleri sunmuşlardır. Fâtimî ve Endülüs Emevî halifelerinden bazıları hacca gitmeseler dahi, Haremeyn ve hacc yollarının bakımını yaparak Mekke-Medine'deki fakirlere sadaka dağıtmışlardır. Böylece bu hükümdarların isimleri ve şöhretleri müslümanlar arasında yayılma imkânı bulunuyordu. H. 289'da Mısır'da hükümdar olan Tolunoğlu Ahmed, Mekke-Medine'de dağıtılmak üzere çok miktarda mal göndermiştir.⁽²⁷²⁾

(262) el-Hatib el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdad*, c. XIV, s. 433

(263) el-Harbî, s. 282

(264) A.g.e., s. 288

(265) A.g.e., s. 302

(266) A.g.e., s. 312

(267) el-Harbî, *el-Menâsik*, s. 273, 275, 290, 293, 301, 319, 321, 323, 325, 385, 510

(268) el-Harbî. s. 219; Hatib Bağdadî, c. VII, s. 166

(269) İbni Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 253

(270) A.g.e., c. IX, s. 227

(271) el-Makrizî, *ez-Zehübü'l-Mesbuk*, s. 80

(272) Taberî, s. 652

H. 423'de de Mısır'dan Ka'be örtüsü ve Mekke'deki fakirlere dağıtılmak üzere para gönderilmiştir.⁽²⁷³⁾

Fâtîmîler döneminde, hacc kâfileleri ile birlikte tatlı ve mum masrafları olarak 120 bin dinar, sadaka için 10 bin dinar, saldırılardan korunma esnasında dağılacak 40 bin dinar, kuyuların kazılma ve bakımı için 60 bin dinar gönderilmiştir. Vezir el-Yâzûrî döneminde bu paraların miktarı artırılarak 200 bin dinara çıkarılmıştır. Hacc için gönderilen paraların miktarına, zehâir ve hediyeler gönderen hiçbir devletin ulaşamadığı rivayet edilmiştir.⁽²⁷⁴⁾

Haleb ve Cezire Emîri İbni Haldun Hamedan, Nasıruddevle b. Muhammed b. Hamd'un kızı İbni Cemile'yi, kardeşi İbrahim ve Vehbullah ile birlikte H. 368 senesinde hacca gönderirken, üzerlerinde birkaç tane mamhil bulunan 400 deve yollanmıştır. Bu hacc esnasında babalarının bastırıldığı 10 bin dinar Ka'be üzerine serpilmiş ve Mekke-Medine'de yaşayanlara elbiseler dağıtılmıştır.⁽²⁷⁵⁾

Mâverâünnehir, Horasan ve İran bölgesinden Irak hacc kâfilesine katılan hacılar ile birlikte bu bölgelerin idarecileri tarafından fıkıh âlimleri ve kadılar gönderilmiştir. Bu idareciler, bazen de hacıların geçtikleri bölgelerdeki idarecilere dostluk mektupları göndermişlerdi. Hamedan bölgesinden gelen hacıların yollarda himaye edilmeleri ve kendilerine yardımcı olunması için bölge idarecilerine Büveyhi vezirlerinden İbni İmâd tarafından mektup gönderilmiştir.⁽²⁷⁶⁾ Yemînü'd-Devle Ebû Kâsım Mahmud b. Sebük Tekin, H. 214'de Fâris ve Hamedan bölgesinin hacca hazırlanmasını emrederek Arap yarımadasında kâfilenin

bedevî Arablar'ın saldırılarından korunmaları için dağıtılacak 300 bin dinar vermiştir.⁽²⁷⁷⁾

Bedir b. Hasneviyye, bugünkü İran'ın doğu ve Irak'ın kuzey tarafında bulunan dağlık bölgeye 3 bin dinar göndererek Hemedan ile Bağdad yolu arasındaki ayakkabıcılara ve tamircilerine hacıların ihtiyaçlarını karşılamaları için dağıtılmasını emretmiştir. O, ayrıca her yıl Mekke-Medine'deki halka dağıtmak üzere 100 bin dinar göndererek, yirmi yıl boyunca hacc yolundaki kuyuların temizlenmesi ve bakımı hizmetlerini devam ettirmiştir.⁽²⁷⁸⁾

Bazı valiler de Mekke-Medine ve mukaddes yerlere hizmete iştirak ettiklerini göstermek için hediyeler göndermişlerdir. H. 550'de Musul hükümdarı veziri el-Cevâd bir Ka'be kapısı göndererek üzerine Halife el-Muktefî Billah'ın ismini yazdırmıştır.⁽²⁷⁹⁾ Yemen hükümdarı da aynı hizmeti yapmıştır. H. 400 senesinde de Yemen meliklerinden Ka'be'ye ilk hizmet eden Ali es-Süleyhî Ka'be'ye ipek işlemeli beyaz örtü göndermiş, daha sonraları da Hükümdar Muzaffer H. 632'de Ka'be'ye altın ve gümüşten kandiller⁽²⁸⁰⁾, H. 659'da bir Ka'be kapısı göndermiştir.⁽²⁸¹⁾

(273) İbni Cevzî, *el-Muntazam*, c. VII, s. 69

(274) İbni Halidiyan, *ez-Zehâir ve't-Tuhaf*, c. IV, s. 388

(275) İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, c. VII, s. 84

(276) es-Sahib b. İbâd, *Resailühü*, s. 67, 73

(277) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VIII, s. 2

(278) A.g.e., c. VII, s. 271

(279) el-Makrizi, *ez-Zehbü'l-Mesbuk*, s. 87, 88

(280) A.g.e., s. 87

(281) A.g.e., s. 80

Irak'daki Abbâsi halifeliğinin H. 656/M. 1258 senesinde sona ermesiyle Bağdad'dan gönderilen Ka'be örtülerini taşıyan hacc kâfileleri sona ermiş, Mısır'da hilafetin başlamasına kadar ondokuz sene surre gönderilememiştir. Bundan sonra Mısır'da ilk defa Sultan Baybars tarafından H. 675'de gönderilmeye başlanan surre, Hicri XIV. ve Mîlâdî XX. asrın başlarına kadar resmi olarak Mısırlılar tarafından devam ettirilmiştir⁽²⁸²⁾. Bu tarihten itibaren Mîlâdî XX. asrın başına kadar hacc hizmetleri Mısır sultanları tarafından devam ettirilmiştir.⁽²⁸³⁾ Hacc hizmetlerinin düzenlenmesi, emîr tayini hacıların yolcu edilmeleri ve dönüşlerinde karşılanmaları yapılan resmi törenlerle yerine getirilmiştir. Bu zaman içerisinde Mısır sultanlarından bazılarının hanımları ve kızları da hacca giderek kâfileye iştirak etmişlerdi.⁽²⁸⁴⁾ H. 1221 senesinde Suud ailesinden Abdülaziz'in Hicaz bölgesine hâkim olmaları sebebi ile Mısır'dan gönderilen surre H. 1228/M. 1812 senesine kadar gönderilememiş, bu tarihten sonra Hicaz bölgesi Osmanlıların himayesine girmesi ile Mısır tarafından surre gönderilmeye devam edilmiş, Mısır ile Şerif Hüseyin arasında ihtilaf çıkması ile Mısır'dan H. 1341'den sonra surre gönderilmemiştir.⁽²⁸⁵⁾

H. 1342 ve 1345 senelerinde Suud ailesinden El-Melik Abdülaziz'in Hicaz'a hâkim olmasından sonra Mısır surre göndermemiştir.⁽²⁸⁶⁾ 1936 senesinde Mısır ile Suud Hükümeti arasında anlaşma sağlanmasından sonra Mısır, Ka'be örtüsü ve surre göndermeye tekrar başlamıştır. Mısır tarafından gönderilen Ka'be örtüsünün Cidde limanında Suud Hükümeti tarafından askerî bir törenle

karşılanması da yapılan bu andlaşmada karara bağlanmıştır. Harem-i Şerif kapısında resmi bir törenle karşılanacak olan Ka'be örtüsü Mısır'dan gönderilen hacc emîri tarafından Suud Dışişleri Bakanı Vekili'ne teslim edilmesi Emîr'in Suud hükümetince ağırlanması protokoller arasında yer almaktaydı.

H. 1356(M. 1937'de yapılan bu andlaşma ile, ka'be örtüsü ile birlikte Mukaddes topraklardaki fakirlere dağıtılacak sadakalar Mısır'dan gönderilmeye devam etmiş ve Mekke-Medine'deki gerekli tamir masrafları için gönderilen paralar da Suud Vakıfları Bakanlığı'na teslim edilmiştir.⁽²⁸⁷⁾

Mısır'dan gönderilen surre, Esuud hükümetinin H. 1386/M. 1962'de bu hizmeti kendi üzerine almasına kadar devam etmiş⁽²⁸⁸⁾, böylece Hicaz dışından gönderilen hacc hizmetleri Suud Hükümetine geçmiştir.

Osmanlılar döneminde Suriye'den de hacc emîri tayin edilerek askerî kuvvetler yol emniyetini muhafaza etmişlerdir. Hacıları uğurlama merasimlerine rütbe sahibi kimseler de resmi elbiseleri ile katılmışlardır.⁽²⁸⁹⁾

(282) es-Suyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, c. II, s. 74

(283) Bkz: Muhammed Rızk, *Asru Selâtini Memâlik*, c. II, s. 139

(284) A.g.e., s. 141-146

(285) Abdülgafur Attar, *el-Kabe ve'l-Kisve*, s. 456

(286) Yusuf Ahmed, *el-Mahmil ve'l-Hacc*, c. XI, s. 20, 262, 263

(287) Ahmed Abdülgafur Attâr, *el-Ka'be ve'l-Kisve*

(288) Yusuf Ahmed, *el-Mahmil ve'l-Hacc*, c. XI, s. 20, 262, 263

(289) Muhammed Kürd Ali, *Hutatü's-Şam*, c. V, s. 184-187

Mağrib sultanlarının hac kâfileleri ile ilgilenmeleri Muvahhidler döneminin ortalarında başlamıştır. H. 631 tarihinde vefat eden Umam Ebû Muhammed Salih el-Mâcî ile Sultan Yusuf el-Meri zamanında H. 703 senesinde Yusuf b. Yakub b. el-Merînî Fas'dan gönderilen hac emîridir.⁽²⁹⁰⁾ Bu hac kâfilesi, Mağrib'in Sicilmâsa bölgösünden gelen bir hac kâfilesi ile karşılaşmıştır.⁽²⁹¹⁾ Sa'diyyîn dönemi ile birlikte Marekeş'den bir hac kâfilesi daha çıkarılmış, ancak Sa'diyyîn hanedânının tarihe karışması ile buradan gönderilen hac kâfilesi son bulmuştur.⁽²⁹²⁾

Fas'dan gönderilmeye devam eden hac kâfilesi geçtiğimiz asra kadar devam etmiştir. Sultanlar tarafından gönderilen kervan, bayrak ve davullar önderliği ile yola çıkar, askerlerin korunması ile yoluna devam eder ve Mekke-Medine'deki fakirlere hediyeler götürülürdü.⁽²⁹³⁾ Hac emîrleri konusunda eser yazan Fadlullah el-Ömerî Mısır, Bağdad, Şam ve Taiz'den hac kâfilelerinin çıkarıldığını belirtmiştir, biz de yazımızı Fas'dan hac kâfilesini çıkarıldığını beyan ederek noktalamak isteriz.⁽²⁹⁴⁾

Konu hakkında yapmış olduğumuz araştırmamızın sonunda, H. 926/M. 1517 tarihinden itibaren Şam ve Mısır'ı idaresi altına alan⁽²⁹⁵⁾ Osmanlıların Mekke-Medine'deki hizmetleri^(*) yerine getirdiklerini ve Ka'be'ye örtü ve kapı gönderdiklerini mutlaka belirtmeliyiz. Osmanlıların bu hizmetleri H. 1040 yani, IV. Murad dönemine kadar devam etmiştir.⁽²⁹⁶⁾

IRAK HACC HEYETİNİN KARŞISINA ÇIKAN ENGELLER

Irak hac heyeti bazen yolculuğu esnasında, bazen de hac vazifesini yerine getirirken birçok engellerle karşılaşmıştır. Bu engel ve problemlerden bazıları şunlardır:

(290) Muhammed el-Menûnî, **Rakbü'l-Haccî'l-Mağribî**

(291) A.g.e., s. 9, 33

(292) A.g.e., s. 36

(293) A.g.e., s. 10 vd.

(294) Süyutî, **Hüsni'l-Muhâdara**, c, II, s. 165

(295) Yusuf Ahmed, **el-Mahmil ve'l-Hacc**, s. 250.

(*) Osmanlıların Mekke ve Medine'deki hizmetlerinin başlangıcını 1517 tarihi ile başlatmak haksızlıktır. Zira Osmanlı'nın Haremeyn'e olan ilgisi ve hizmetini, Sultan Yıldırım Bayezid (1360-1403) dönemine kadar götürmek mümkündür. Nitekim Osmanlılar'ın, Haremeyn'e, 80.000 altın değerinde ilk kez surre göndermeye başlamaları da bu döneme rastlamaktadır. (Bkz: Münir Atalar, **Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları**, Ankara 1991, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 9-10). Belki yazarın, 1517 tarihini, Yıldırım Bayezid döneminden beri mevcut olan hizmetlerin ve surrenin resmî bir statü kazanmasının başlangıcı olarak algılamak, daha doğru olacaktır. (Bkz. Atalar, a.g.e., s. 19-24.) (Çeviren)

(296) Taberî, c. XII, s. 12. Yine yazarın: "Osmanlı'nın Haremeyn'e olan hizmetlerinin IV. Murad dönemine (1609-1640) kadar devam ettiği" şeklindeki bu fikri de ikinci bir yanılıdır, doğru değildir. Oysa bu süreç, I. Dünya Savaşı'na (1914), hatta daha sonrasına kadar devam etmiştir. (Bkz: Atalar, ... Surre Alayları, s. 83-90)

Osmanlı döneminde Hicaz, mümtaz vilâyetlerden sayılmış, normal vergi sorumluluğundan muaf tutulmuş, devletin de özel yardımlarına mazhar olmuştur. Surre de bunlar arasındadır.

Mekke ve Medine'ye hac mevsiminde gönderilen para ve hediyeler şeklinde tanımlayabileceğimiz surre, Osmanlı'ya Devlet Hazinesi'nden büyük harcamaları gerektirmiştir. Bu bakımdan dinî açıdan olduğu kadar, iktisadî açıdan da çok önemli bir konudur.

Osmanlı döneminde Hicaz bölgesinde yaşayanlara Devletin yardımı ve hizmetleri, Hac organizasyonu, Surre Alayı ve törenleri, yol güzzerhâhı ve görevliler hakkında geniş bilgiler içeren **Surre Alayları** isimli kitabımızın ileride yapılacak çalışmalarına ışık tutacağı kanaatindeyiz. (Çeviren).

BEDEVİ ARAPLAR PROBLEMİ

Bu olaylar, Halife Vasık döneminde H. 230'da Süleym kabilesinin çevreye saldırmasıyla başlamış ve⁽²⁹⁷⁾ sonraki yıllarda Arap Yarımadasındaki diğer kabilelerin saldırılarıyla devam etmiştir. H. 285 senesinde Salih b. Müdrük et-Tâî, hacdan dönmekte olan hacılara el-Ecfer'de saldırarak hür kadınları esir almış ve iki milyon değerindeki ticaret mallarına ve hacıların eşyalarına el koymuştur.⁽²⁹⁸⁾ Abbâsi hilafet merkezindeki münakaşalar sebebi ile dahili otoritenin kaybolduğunu hisseden Arap kabilelerinin hacıların karşısına çıkmaları, zaman zaman hacc heyeti gönderilmesini engellemiştir. Hilafet merkezinin otoriteyi tekrar elde ederek saldırganları yok etmeleri üzerine Arab kabileleri hacılara saldırmayacaklarına dair andlaşma yapmışlardır.

Hicr bölgesinde Karmatîler'in hâkimiyet kurarak hacc kâfilelerine saldırımları sebebi H. 313'den başlayarak H. 320'ye kadar hacıların çölden geçmeleri engellenmiştir.⁽²⁹⁹⁾ Nihayet, H. 327'de Karmatîlerle bir andlaşma yapılarak, kendilerine ödenecek para karşılığında yol emniyetini onlar sağlamıştır.

H. 361'de ortaya çıkan Benû Hilâl ve⁽³⁰⁰⁾ el-Esfer el-Müntekkî, H. 382⁽³⁰¹⁾ ve 384⁽³⁰²⁾ senelerinde hacılara saldırarak onların çölden geçişlerine izin vermemişler, nihayet H. 385'de aralarında yaptıkları andlaşma ile hacılardan alacakları mal karşılığında diğer kabilelerin saldırılarına karşı hacıları korumuşlardır.⁽³⁰³⁾

El-Esfer'den sonra İbni'l-Cerrah et-Tâîfî, H. 367, 389, 392, 397, 395, 399

senelerinde hacıların Mekke'ye gidişlerine engel olmuşlardır.⁽³⁰⁴⁾

Hicri V. asrın başlarından itibaren Hifâce kabilesi de hacılara saldırmaya başlamıştır. H. 403'de kabile reisi Ebû Filayka b. el-Kavmî⁽³⁰⁵⁾ başlarında bulunduğu halde hacılara saldırmışlardır. Daha sonraki senelerde de muhtelif Arap kabileleri, H. 545⁽³⁰⁶⁾ ve H. 571⁽³⁰⁷⁾ senelerinde de hacılara saldırmışlardır. H. 606/M. 1258 senesinde Abbâsi halifeliğinin son bulmasına kadar altıncı ve yedinci asırda çeşitli tarihlerde hacılara yapılan saldırılar neticesinde hacc heyeti ve hacc emîri gönderme hizmetleri askıya alınmıştır. Bu konudaki çeşitli olaylardan birini örnek olarak zikrelelim:

H. 626'da, El-Battân^(*) Arap kabilesi hacc kâfilesine saldırarak kafiye hacc güzergâhından saptırıp onlardan para istemişti. Nihayet onlarla 12 bin dinara anlaşınca, hac emîri Şemseddîn Aslan bu

(297) A.g.e., s. 86, 87

(298) İbni Cevzî, el-Muntazam, c. IV, s. 2

(299) A.g.e., s. 196, 202, 210, 216, 240

(300) A.g.e., c. VII, s. 57

(301) A.g.e., c. VII, s. 170

(302) A.g.e., c. VII, s. 174

(303) A.g.e., c. VII, s. 178, 293

(304) A.g.e., c. VII, s. 206, 219, 229, 234, 244

(305) A.g.e., c. VII, s. 260

(306) A.g.e., c. VII, s. 102, 142

(307) A.g.e., c. VII, s. 260

(*) Asıl nüshada Yatnî diye geçiyor. Bu düzeltme Muhammed Câfir'in Sûudî Arabistan Coğrafya Sözlüğü'nden alınmıştır, c. I, s. 210 (Çeviren).

parayı kendi kesesinden ödemiştir. Bu olaylar Bağdad'da halifeye ulaşınca Halife Emîr Cemaleddin Kandemir ile birlikte beşbin askeri yol kesen bu eşkiyayı cezalandırmakla görevlendirmiştir. Bu kabilenin haccdan dönen yolcuları karşılamak için beklediklerini öğrenen emîr, bunlarla çarpışarak bir kısmını öldürmüş diğerleri ise kaçmıştır. Emîr ve askerleri, hacılar ile Bağdad'a dönmüştür.⁽³⁰⁸⁾

H. 631'de, Şemseddin Kıran hacc emîri olarak yola çıkmış, konaklama yerlerinden birinde Arap kabilelerinin saldıracaklarını haber alınca, kâfiledeki âlimlerle istişare etmiştir. Âlimlerin geri dönmenin caiz olduğu şeklindeki kararı üzerine emîr kâfile ile geri dönerken, bedevî Araplar onlara yetişerek mallarını çalıp bazılarını rehin almışlardı. Bedevî Araplar, Bağdad'da tutuklu arkadaşlarının serbest bırakılması şartı ile rehineleleri bırakacakları şeklindeki teklifleri reddedince rehinele öldürülmüştür. Hacılar, Bağdad'a dönerken yanlarındaki malları onlara bırakmamak için yakmışlardır.⁽³⁰⁹⁾

H. 643 tarihinde, bazı Arap kabilelerinin hac kâfilesine engel olması ve Abbâsi halifeliğinin doğuda Moğollarla uğraşması sebebi ile hacc heyeti gönderilememiştir.⁽³¹⁰⁾

HAREMEYNE'E HÂKİM OLMA

Abbâsi devletinin ilk döneminde Hicaz, devletin hâkimiyeti altında olmuş, zayıflama devresinden itibaren de zaman zaman Mekke ve Medine'de ayrı ayrı emîrlıklar hakimiyetlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Bazen de her ikisine de hâkim olan emîrlar çıkmıştır. Beşinci hicri asrın ortalarından, H. 454. M. 1062

tarihinden itibaren Fatımi devletinin hakimiyeti altına girerek bu devletin ortadan kaldırılmasına yani, H. 567/M. 1171 tarihine kadar devam etmiştir. Mekke-Medine emîrleri, bazen Abbâsi halifelerinin bazen Fatımi halifelerinin isimlerini hutbelerde okumuşlardır. Fatımi Devleti'nin sona ermesinden sonra Haremeyn'de hutbe, Abbâsi halifeleri adına okunmuştur.⁽³¹¹⁾ Bu durum, H. 620'de emîrlikleri sona eren Beni Katade döneminde de aynı şekilde devam etmiştir. Bu tarihte Hicaz, Yemen valilerinin hükümü altına girince, Abbâsi halifelerinin hutbelerde isimlerinin okunması onların siyasi kuvvet ve zayıflığına göre değişmiştir.⁽³¹²⁾ H. 557'de Irak hacc heyeti arafat'da ibadetlerini yapmışlar, Hayf'a indikleri zaman Mekke'den kendilerine karşı gelenler olunca, onlar da Ka'be'yi tavaf edemedi Medine'ye dönmüşlerdir.⁽³¹³⁾ Irak heyeti ile Mekke'liler arasındaki kargaşalıklar H. 558'de de meydana gelmişti.⁽³¹⁴⁾ H. 567'de Irak hükümeti, Mekke emîrini değiştirerek yerine kardeşini tayin edince önceki emîr ile yenisi arasında meydana gelen harp neticesinde Mekke emîri yenilmiştir.⁽³¹⁵⁾

(308) *Mechûlü'l-Havâdis*, s. 60

(309) Gös. Yer.

(310) A.g.e., s. 290

(311) el-Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, c. I, s. 220

(312) Bkz: Bedri Muhammed Fahd, *Tarihu'l-İrak fî Asri'l-Ahîr*, s. 15-19

(313) Sıbt ibnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. VIII, s. 241

(314) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. X, s. 205

(315) el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, s. 270-272

H. 608 senesinde, artık hacc emîri Alaeddin Muhammed b. Yakut, babası adına hacc emîri olmuş, ancak onun adına hacc emîrliği hizmetleri İbni Ebî Firas tarafından yürütülmüştür. Bu sene Irak heyeti arasında İsmailiye lideri Sultan Celaledin'in annesi de bulunmaktaydı. Onlar (Sahib-i Kal'atü'l-Mût) İsmailiye lideri Sultan Celaledin, İsmailiye mezhebinden ayrıldığını belirterek annesini halifenin gönderdiği heyetin arasında gönderdiğini belirtmiştir. Aynı sene, Şam'dan bir heyet gönderilmiş ve emîr olarak da Saruc'un kardeşi Simsâr tayin edilmiştir. Diğer taraftan Kudüs'den de Şuca Ali b. Selâm emîr tayin edildiği bir heyet gönderilmiştir. Bu heyete Sultan Selahaddin-i Eyyübî'nin kızkardeşi de katılmıştır. Kurban günü, Mekke emîri Katade köleleri, develeri ve ileri gelenleri ile Irak heyetine saldırarak mallarını ellerinden almışlardır. Bu hadisenin meydana gelişi, Irak'dan gelen batı mezhebine mensup birinin, emîr, Katade'nin kardeşi tarafından öldürülmesi üzerine, halife tarafından meydana getirildiği rivayet edilmiştir. Bu olay üzerine birbirini takip eden üzücü olaylar meydana gelmiş⁽³¹⁶⁾ ve daha sonra hatasını anlayan Katade, halifeden özür dilemek için adamlarını göndermiştir.⁽³¹⁷⁾

H. 617 senesinde de Mekke'de emîrlik konusunda kanlı olaylar meydana gelmiştir. Râcih b. Katade ile kardeşi Hasan b. Katade arasında emîrlik konusunda devam eden sürtüşme sırasında Mekke'ye gelen Hacc emîri Akbâş b. Abdullah en-Nâsirî, Mekke emîrine halifeden hil'at ve kemer getirmiştir. O, Arafat'da iken kendisine Racih gelerek Mekke'ye geri dönmesini istemiştir. Racih'in kardeşi Hasan iki taraf arasındaki tartışma-

nın sona erdiğini düşünerek Mekke kapısını kapattığı sırada iki kardeş grubu arasında tartışma çıkmış, Hasan'ın köleleri ve adamları, Irak heyetine saldırdıkları sırada emîr Akbaş öldürülmüştür. Daha sonra Irak hacılarının mallarına saldırıya çalışan Hasan'ın adamlarının karşısına Şam heyeti emîrleri birlikte çıkarak Irak heyetini korumuşlardır. Irak heyetinin dönüşünde Halife de halk arasında bulunmuş, meydana gelen olaylara üzülmüştür.⁽³¹⁸⁾

H. 640 senesinde de Irak Hacc emîri Seyfeddin en-Nâsirî, Muhammed Vadisi yakınında⁽³¹⁹⁾, şehrin emîri Umeyr b. Hatim el-Alevî, adamları ile hacc heyetinin karşısına çıkıp, su almalarına engel olarak onlardan para istemiş ve kendileriyle harp edeceği tehdidinde bulunmuştu. Harbin başlayacağı sırada yenileceğini anlayan Umeyr, özür dileyerek affedilmesini istemiştir.⁽³²⁰⁾

Haremeyn'de emîrliklerini kabul ettirmek için zaman zaman emîrlar arasında münakaşalar meydana gelmiştir. Mesela: H. 583 senesinde Irak Hacc emîri Müciriddin Taştekin ile Şam Hacc emîri Şemseddin Muhammed b. Abdülmelik arasında Arafat'da meydana gelen vuruşma sırasında Şemseddin aldığı yarının tesiriyle ölmüştür.⁽³²¹⁾

(316) Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, c. VIII, s. 556

(317) el-Eşrafü'r-Resüli, *el-Mescidü'l-Mesbuk*, c. II, s. 121

(318) Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zaman*, s. 610, 611

(319) el-Mu'cemü'l-Coğrafi li'l-Bilâdi'l-Arabiyyeti, s. 1332

(320) *Mechûlü'l-Havâdis*, 173

(321) el-Eşrafü'r-Resüli, *el-Mescid*, v. 94/b

H. 619 senesinde hacc mevsiminde Irak Hac Emîri İbni Ebî Firas, Şam Hacc Emîri Rüknu'l-Felekî, Yemen Emîri el-Melik el-Mesud bir araya gelmişler, Hacılar, Arafat'da "Vakfe" yapmak istediklerinde Mesud, adamlarına babasının bayrağını Halife'nin bayrağından önde götürmelerini, Irak hacılarının Arafat'a çıkmalarına engel olmalarını emretmiştir. Arafat'a hangi heyetin önce çıkması konusunda da tartışma çıkmıştır⁽³²²⁾. Ancak, iki emîrin daha sonra anlaşarak halife tarafından gönderilen hil'atin Melik Mesud'a giydirildiği konusunda da rivayet vardır.⁽³²³⁾

MOĞOL TEHLİKESİ

Orta Asya'dan başlayarak doğudaki İslâm ülkeleri üzerine gelen Moğollar'ın meydana getirmiş olduğu tehlike de H. 615/M. 1221 tarihinden itibaren hacc için bir engel teşkil etmiştir. Buhara ve Semerkant'dan başlayarak Bağdad üzerine saldırarak ilerleyen Moğollar, Harzemşahlar ülkesini istila ederek M. 1235'de de Irak'ı sarsmaya başlamışlardı.⁽³²⁴⁾ Bunun üzerine âlimlerin hacc vazifesinin yerine getirilmesi veya Moğollar'a karşı cihad edilmesi konusunda yaptıkları görüşmelerde cihada öncelik verilmesi⁽³²⁵⁾ üzerine H. 636⁽³²⁶⁾ ve H. 637⁽³²⁷⁾ senelerinde hac heyeti gönderilmemişti. Bir süre hacc heyeti gönderilmesi kesintiye uğramasından sonra H. 650'den başlayarak H. 653⁽³²⁸⁾ senesine kadar heyet gönderilmiştir. Ancak, daha sonra da Irak'da Abbâsi halifelerinin inkrâzına yani, H. 656/M. 1258 senesine kadar yine hacc heyeti gönderilememiş ve böylelikle Irak hacc emîrleri de son bulmuştur.

HACC HİZMETİ KONUSUNDA YAZILAN TE'LİF ESERLER

Hacc hizmeti konusunda çeşitli metod, üslub ve amaçlar ile te'lif edilen eserler:

I. Fıkıh kitapları: Bu eserler, hacc ibadetinin yerine getiriliş şekli ve bu ibadetin yerleri (Menâsikü'l-Hacc), haccın farzları ve sünnetleri konusunda mütevatir haberleri ihtiva etmektedir. Bu kitaplardan bazıları genel fıkıh kitapları olup namaz oruç gibi ibadetler özel bablarda ele alındığı gibi, özel kısımlar altında da anlatılmıştır. Diğer taraftan hacc ibadetini bütün yönleri ile anlatan eserler de vardır. Bu çeşit te'lifler günümüze kadar yayılmaya devam edegelmiştir.

II. Seyahat ve Hacc Konaklama Kitapları: Hacc yolları ile, dinlenmek için yapılan konaklama yerlerinden bahseden eserlerdir. Bunlardan bazıları, hacc kâfilesine katılan seyahatname yazarları tarafından te'lif edilmiştir. Bu eserlerde yollar ve uzunlukları, çekilen meşakkatler, Mağrib ülkeleri hacılarının konaklama yerleri ve günleri gibi konular işlenmiştir. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

1. Abdüsselâm b. Abdülkadir b. Sevde'nin *Delîlü Müverrihi'l-Mağrib* (Mağrib tarihçisinin rehberi)⁽³²⁹⁾.

(322) el-Hamevî, et-Târihu'l-Mansurî, v. 142/b

(323) Gös. Yer.

(324) Bedri Muhammed Fahd, *Tarihu'l-Irak fî Asri'l-Abbasiyyi'l-Âhir*, s. 88-89

(325) *Mechûlü'l-Havâdis*, s. 98

(326) A.g.e., s. 121

(327) A.g.e., s. 129

(328) Bkz: Son dönem Abbasi emirleri listesi

(329) İbni Sevde, *Delîlü Müverrihi'l-Mağribi'l-Aksa*, c. I, s. 511-553

2. Mağrib araştırmacılarından Dr. Abbâs el-Harârî'nin *Mecelletü'l-Menâhil*'de neşrettiği "Medhal li Rihleti'l-Hudaykî el-Hicâzî" adlı makalesinde Mağrib'den Hicaz'a giden seyyahların eserlerinin listesini vermiştir. Bu eserler, 25 tane olup bir kısmı basılmış olup diğerleri yazma halinde-dir⁽³³⁰⁾.

Doğu ve Batıda bu konu hakkında yazılanların en meşhuru İbni Cübeyr el-Endülüsî'nin *Kitabü'r-Rihle* isimli eseridir. İbni Cübeyr, Doğu'da yolculuğa başlayarak Hicaz'a giderek, Irak hacc heyeti ile Bağdad'a seyahat etmiş, sonra da hacılar ile kuzeye doğru gitmiştir. Eserde; takip edilen yollar, konaklama yerleri ve diğer bölgelerden gelen hacıların güzergâhları hakkında bilgiler vermiştir.

Hacc yolları hakkında yazılan ikinci meşhur eser, İbni Batuta'nın *er-Rihle* veya diğer adıyla *Tuhfetü'l-Hazzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Emsâr* isimli eseridir. Yazar, kendi memleketi olan Tanca'dan başlayarak Doğu'da H. 779-804 seneleri arasında gezdiği yerleri eserinde anlatmıştır.

Konu hakkında son yıllarda basılan eserler şunlardır:

1. Ebî Abdillâh Muhammed b. el-Beydî, *Rihletü'l-Beydî*, Thk: Muhammed el-Fârisî, Rabat 1988. (Bu eser, Rabat Üniversitesi tarafından neşredilmiştir). Eserde, H. 688 yılı Zilkade ayında müellifin Telmisan'dan başlayarak Hicaz'a kadar uğradığı yerler ve buralarda karşılaştığı insanlar anlatılmıştır.

2. Kasım b. Yusuf et-Tecîbî es-Sibtî'nin *Kitâbü'l-Müstefâd er-Rihle ve'l-İstiğrâb*, Nşr: Abdülhafız Mansûr, Libya-Tunus 1975. Üç cilt olan eserin baş ve son kısımları eksik olup orta bölümü basılmıştır. H. 770'de vefat eden müellif, eserinde Kahire'de karşılaştığı ilim adamlarından bahsederek, Ayyâz Limanı'ndan

başlayarak Kızıl Deniz yolculuğunda ve nihayet Hicaz'da gördüklerini anlatmıştır.

3. Celâlî el-İshâkî Ebû Muhammed el-Kâdir'in *Er-Rihle* isimli eseri. Dr. Abdülhadi et-Tâzî tarafından *Emîr Mağribî fi Trablus Libya bin Hilâli rihleti'l-İshâkî* başlığı ile Trablus'da neşredilmiş olan bu eser, müellifin H. 1143 senesindeki hacc seyahatini konu edinmektedir.

4. Muhammed es-Sûsî'nin *Rihletü'l-Hicâziyye* isimli eseri Ali es-Sunûfî tarafından hazırlanmış ve 1876'da Tunus'da basılmıştır. H. 1318'de vefat eden müellif, Tunus'dan İtalya yoluyla Hicaz'a gitmiş, Dimeşk-Beyrut yolu ile dönmüştür. Üç cilt olan eserde, hacc ile ilgili âyet ve hadisler, hacc ibadetinin yerine getiriliş şekli ve seyahatin faydaları hadislerle belirtilecek, müellifin İtalya, Asya ve Hicaz yolculuğu sırasında gördüğü yerler anlatılmıştır. Eserin üçüncü cildinde, ayrıca XIX. asırda İslâm dünyasında önde gelen isimler ve âlimler hakkında bilgi verilmiştir.

MAĞRİBLİ HACC SEYAHAT- NAMESİ MÜELLİFLERİNDEN BAZILARI

1. el-İmam Ebû İshak el-Harbî, *Kitâbü'l-Menâsiki ve Emâkini Tarîki'l-Hacc ve Meâlimi Cezîre*, Nşr: Ahmed Câsir, Dâru'l-Yemâme, Riyad 1969. Hicri XIII. asır İslâm âlimleri hakkında bilgiler verilen bu eserde, hacc ibadetinin yerine getiriliş şekli, Medine, Arap Yarımadası, Necid ve Tehâme hakkında bilgiler ile Kûfe-Mekke ve Basra-Mekke yolları anlatılmıştır. Eserde ayrıca, hacc konaklama yerleri, yollar ve mesafeleri, yollardaki suların vasıfları hakkında da bilgiler verilmiştir.

(330) Abbas Cerrârî, "Medhal li Rihleti'l-Hudaykî el-Hicâzî", *Mecelletü'l-Menâhil*, Yıl: 4, Sayı: 10, s. 443

2. Muhebbiddin b. Şemseddin Muhammed b. el-Attar'ın *Menâzilü'l Hacc* isimli eseri. Yemen, Şam, Irak ve Mısır yollarının anlatıldığı bu eser, İstanbul-Laleli Kütüphanesi'nde 3486 no'da kayıtlıdır⁽³³¹⁾.

3. Abdülkadir b. Muhammed b. İbrahim el-Ensârî el-Hanbelî el-Cezerî'nin *Düreru Fevâidi'l-Muazzama fî Ahbâri'l-Hacc ve Tarîki Mekketi'l-Muazzama* isimli eseri. Hz. Muhammed (S) döneminden başlayarak H. 920'ye kadar hac emîrlerini konu alan bu eserin, Ezher Üniversitesi Kütüphanesi'nde 2975 no'da ve Fas Mektebetü'l-Karaveyyîn Kütüphanesi'nde 554 no'da kayıtlı iki nüshası vardır.

4. İbrahim b. Abdurrahman el-Medennî'nin (ö. 1034) *Rihletü'l-Hıyârî* veya diğer adıyla *Tuhfetü'l-Üdebâ ve Silsileti'l-Gurebâ* isimli eseridir. Edebî bir üslupla eserini yazan müellif, Medine, Şam yolu ile İstanbul'a yaptığı seyahatinde gördüğü yerler ve karşılaştığı âlimler hakkında bilgiler vermiştir⁽³³²⁾.

5. İbrahim Rifat'ın *Mir'atü'l-Haremeyn* veya diğer adıyla *er-Rihletü'l-Hicâziyye ve'l-Hacc*⁽³³³⁾.

6. Yusuf Ahmed'in *el-Mahmil ve'l-Hacc*. Bu eserde Hz. İbrahim devrinde Ka'be'nin inşası, cahiliye döneminden başlayarak Dört Halife, Emevî, Abbâsi, Memlûklular ve Osmanlılar döneminde Ka'be örtüsü takanlar hakkında bilgi verilmiştir.

ÜNLÜ BİLGİNLERİN YAZDIKLARI SEYAHATNAMESLER:

1. Abdülhak Muhaddir Dihlevî, *Cezbü'l-Kulûb ilâ Diyari'l-Mahbûb* adlı eserinde hac hatıralarını nakletmiştir. Dört asır önce yazılmıştır.

2. Şah Veliyullah Dihlevî, *Fityüzül-Haremeyn* adlı eserinde hac anılarını nakletmiş-

tir. Yaklaşık 2,5 asır öncesini anlatmıştır.

3. Nüvvab Mustafa Han, *Tergibü'l-Mâlik ilâ Ahseni'l-Memalik* adlı eserini yazmıştır. Farsça yazılmıştır.^(*)

HACC EMİRLERİ KONUSUNDA TE'LİF EDİLEN ESERLER

Bu eserlerde de Hz. Muhammed (S) devrinden başlayarak tarih boyunca tayin edilen hacc emîrleri, hacc kâfilelerinin takip ettiği yollar ve karşılaştıkları olaylar, hacc konaklama yerleri ele alınıp işlenmiştir. Bu konuda yazılmış eserler şunlardır:

1. Ebû'l-Hazan Muhammed b. Abdülmelik el-Hemedânî (ö. 521), *Ümerâü'l-Hacc*. Bu eserde, Hz. Muhammed (S) döneminden Yemame devrine kadar hacc emîrleri hakkında bilgi verilmiştir⁽³³⁴⁾.

2. Ahmed b. el-Makrîzî'nin *ez-Zehbü'l-Mülûk fî-Zikri men-Hacce min Hulefâi'l-Mülûk*. Bu eser, mukaddimeden sonra aşağıdaki bölümlerden meydana gelmiştir:

I. Hz. Muhammed'in (S) haccı,

II. Hacc'a bizzat giden halifeler: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Muaviye. b. Ebî Süfyân, Hz. Abdullah b. Zübeyr, Abdülmelik b. Mervân, Süleyman b. Abdülmelik, Hişâm b. Abdülmelik, Ebû Cafer el-Mansûr, Harun Reşîd, el-Hakim Biemrillah,

(331) Bkz: *Yazmalar Mikrofilm Kataloğu*, c. I, k. I, Yıl: 262

(332) Thk: *Recâi Mahmud es-Sâmirâi*, Bağdad

(333) Kahire'de Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye matbaasında 1925 senesinde basılmıştır.

(*) Bu bölümdeki üç eser ünlü bilginlerin yazdıkları "*Seyâhatnâmeler*" başlığı altında, okuyuculara faydalı olması için Din İşleri Yüksek Kurulunca metne dercedilmiştir.

(334) İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. X, s. 8; el-Vâfi bi'l-Vefeyât, c. IV; es-Subkî, *Tabakâtü's-Şafiyye*

III. Hacca giden melikler: Melik el-Âdil, el-Melikü'l-Muazzam Şemsü'd-Devle Turanşah, el-Melik el-Masid Selâhaddin, el-Melik el-Mansûr Nureddin, el-Melik en-Nâsır Ebû Sâdi, el-Melik el-Muzaffer Şemseddin es-Sultan el-Melik en-Nâsır, Melik Tekfûr, el-Melik el-Mücahid Ali b. Müeyyed, el-Melik el-Eşref eş-Şabân.⁽³³⁵⁾

IV. İleri gelen vezirlerden hacca gidenler: Eş-Şeyh el-Halebî ed-Dimeşkî, el-Kerhî et-Temîmî başta olmak üzere, müellif devrine kadar (H. 1280) birçok vezir hakkında bilgi vermiştir.⁽³³⁶⁾

V. El-Halebî el-Ensâri, *Düererü'l-Fevâidü'l-Muazzama*. Müellif, eserinde kendi dönemine kadar tayin edilmiş hacc emîrleri hakkında bilgi vermiştir.

VI. Muhammed el-Menûnî, *Rekbetü'l-Hacc el-Mağribî*. Bu eserde müellif dönemine kadar Mağrib'den gönderilen hacc emîrleri ve sultanlar hakkında bilgi verilmiştir.⁽³³⁷⁾

(335) Thk: Cemaleddin eş-Şeyyal, Kahire 1955

(336) *Fihristü Mahtûtâtî'l-Zâhiriyye*, Dimeşk, s. 1423, No: 243

(337) el-Matbaatü'l-Mahzen, Tatvân 1953

ARAŞTIRMADA KULLANILAN KAYNAKLAR

Ahmed Abdulgafur Attar, *el-Kisve ve'l-Ka'be*, Beyrut 1977

el-Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah, Thk: Rüşdi Salih Muhsin, Dâru'l-Endülüs, Beyrut
el-Eşref er-Rasûlî-Ebû'l-Abbâs İsmail, *el-Mescidî'l-Mesbûk ve'l-Cevherî'l-Mahbûk fî Ahbâri'l-Hulafâi ve'l-Mülûk*, Edebiyat Fakültesi Yüksek Araştırmalar Kütüphanesi'nde mikrofilmi vardır.

Bedrî Muhammed el-Fahd, *Târîhu'l-İrak fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Ahîr*, Matbaatü'l- İrşâd, Bağdad 1973

et-Ticânî, es-Sîreti Kasım b. Yusuf, *Müstefâdü'r-Rihle ve'l-İstiğrâb*, Thk: A. Mansûr, Libya 1975

İbni Tagribirdî-Ebû'l-Mehâsin Yusuf, en-Nücûmü'z-Zâhira fî Mulûki'l-Mısır ve'l-Kahira, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, H. 1348-1375

Hâsir Muhammed, *Mu'cemü'l-Coğrâfiyyi li'l-Bilâdi'l-Arapiyyeti's-Suûdiyye*, Dâru'l-Yemâme 1977

İbni Cübeyr, Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ahmed el-Endülüsî, *er-Rihle*, Beyrut 1964

el-Cerrârî, Abbâs, *Medhal li Rihle el-Hudaykî el-Hicâzî*, Mecelletü'l-Menâhil, Vezâretü's-Şuûni's-Sekâfiyye, Rabat 1977, sayı 10

İbni Cevzî, Abdürrahman b. Ali, *el-Muazzam fî Târîhi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, Dâru'l-Maârifü'l-Osmâniyye, Haydarabâd 1943

İbni Habîb el-Bağdâdî, *Ebû Ca'fer Muhammed el-Hâşimî*, Dâru'l-Maârifü'l-Osmâniyye, Haydarabâd 1943

el-Harbî, el-İmâm Ebû İshâk, *el-Menâsik ve'l-Emâkini Târik-i Hacc ve Meâlimi Cezîre*, Thk: Muhammed el-Câsir, Riyad 1969

el-Hamevî, Ebû'l-Fedâil Muhammed b. Ali, *Târîhu'l-Mansûrî*, Moskova 1967

- el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, **Târîhu'l-Bağdâd**, Edebiyat Fakültesi Yüksek Araştırmalar Enstitüsü'nde mikrofilmi vardır.
- İbni Dübeysî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd, **Zeylû Târîhu Bağdâd**, Edebiyat Fakültesi Yüksek araştırmalar Enstitüsü'nde mikrofilmi vardır.
- ez-Ziriklî, Hayreddin, el -A'lâm, Matbaatü'l-Costa Tomas ve Şürekâühü 1955
- İbni Sâî, Taceddin b. Enceb el-Bağdâdî, el-Câmiü'l-Muhtasar fî Ünvanî't-Târîhi ve Uyû-nî's-Siyer, Thk: Mustafa Cevâd, Bağdad 1934
- es-Sübkî, Taceddin Abdülvehâb, **Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ**, Matbaatü'l-Hüseyniyye, Kahire Sıbt İbni Cevzî, Yusuf b. Rıza, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân**, c. VIII, Dârü'l-Maârif, Haydarâbâd 1970
- İbni Sevde Abdüsselam b. Abdülkadir, **Delilü'l-Müverrihi'l-Mağribi'l-Aksâ**, Dârü'l-Kütüb 1965.
- es-Süyûtî, Celâleddin, **Hüsnü'l-Muhâdara fî-Ahbâri Mısra ve'l-Kâhira**, el-Matbaatü's-Şar-kiyye, Kahire 1228
- Ebû Şâmmeh Şehabeddin Abdürrahman Dimeşkî, **Ravdateyni fî Ahbâri Devleteyni**, Kahire 1387
- eş-Şerif Rıza, Ali b. Hasan el-Musevî, **Dîvânü Şi'rihi**, Thk: Reşîd es-Saffar, Kahire 1857
- es-Sâbî, İbrahim b. Halil Ebû İshak, **Resâil**, Nşr: Şekip Arslan 1938
- es-Sâhib İbni İbâd, İsmail. **Resâiluhu**, Thk: Şevki Dayf Abdülvehhab Azzam
- es-Safdî, Selahaddin Halil b. Ebîki, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, Avrupa baskısı (9 cilt)
- Taberî, Ebû Cafer b. Muhammed b. Cerîr, **Târîhu Tabakâtü'l-Mısriyye**
- el-Abdrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hayy, **Rihle Abdravî ev Rihle Mağri-biyye**, Thk: Muhammed el-Vâfi, Rabat 1968
- el-Karaşî, Muhyiddin Abdülkadir el-Hanefî, **el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye**, Haydarâbâd 1332
- el-Kalkaşandî, Ebû'l-Abbâs Ahmed, **Subhu'l-A'sâ fî San'ati'l-İnşâ**, Kahire 1913
- Kazrûnî, Zâhirü'd-Dîn, **Mekâme Kavâid Bağdâd fî Devleti'l-Abbâsiyye**, Thk: C. Avâd. Bağdad 1962
- (Yazarı meçhul) **el-Havâdisü'l-Camiati fî'l-Mietî's-Sâbia**, Thk: Dr. Mustafa Cevvâd, Bağ-dad 1351
- Muhammed Kürd Ali, **Hutûtu Şâm**, Matbaatü's-Şarkî, Dimeşk 1943-1947
- Mahmud Rızık, **Asru Selâti'l-Memâlik**, Kahire 1965
- el-Mesudî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hasan, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**
- Makdîsî, Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî, **Ahsenü't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, Leiden 1906
- el-Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali, **ez-Zehübü'l-Mesbûk fî-Zikri men-Hacca mine'l-Hulefâi ve'l-Mülûk**, Thk: Cemaleddin et-Teyyal, Kahire 1955
- el-Menûnî, Muhammed, **Rakbü'l-Hacc el-Mağribî**, Tavân 1953
- Yakut el-Hamevî, Şehameddin er-Rûmî, el Bağdadî, **Mu'cemü'l-Büldân**, Avrupa baskısı
- Yusuf Ahmed, **el-Mahmil ve'l-Hacc**, Kahire 1956